

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

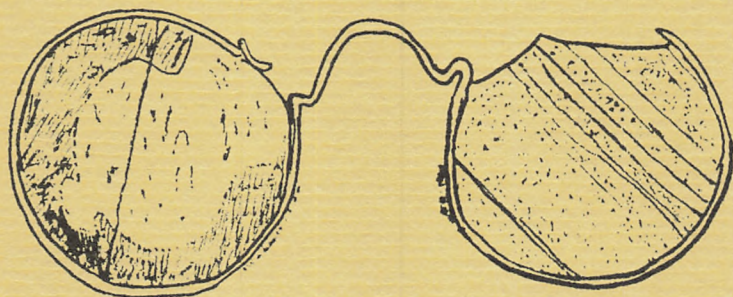
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fra Holbæk Amt 1977

FRA HOLBÆK AMT

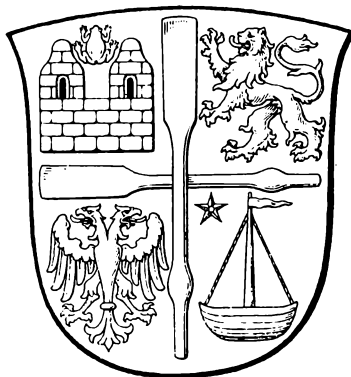
Årbog for Historisk Samfund
for Holbæk Amt

1977

70. årgang

**Historisk Samfunds formand gennem 25 år,
kammerherre I. Estrup tilegnes denne årbog
i anledning af 80-årsdagen 17. juli 1977.**

Historisk Samfund for Holbæk Amt
Holbæk 1977

Omslag: Brilller fra før år 1625 fundet i Søndersted Kirkes gulv, se side 66. Tegnet af O. Bruun Jørgensen.

Redaktion: O. Bruun Jørgensen

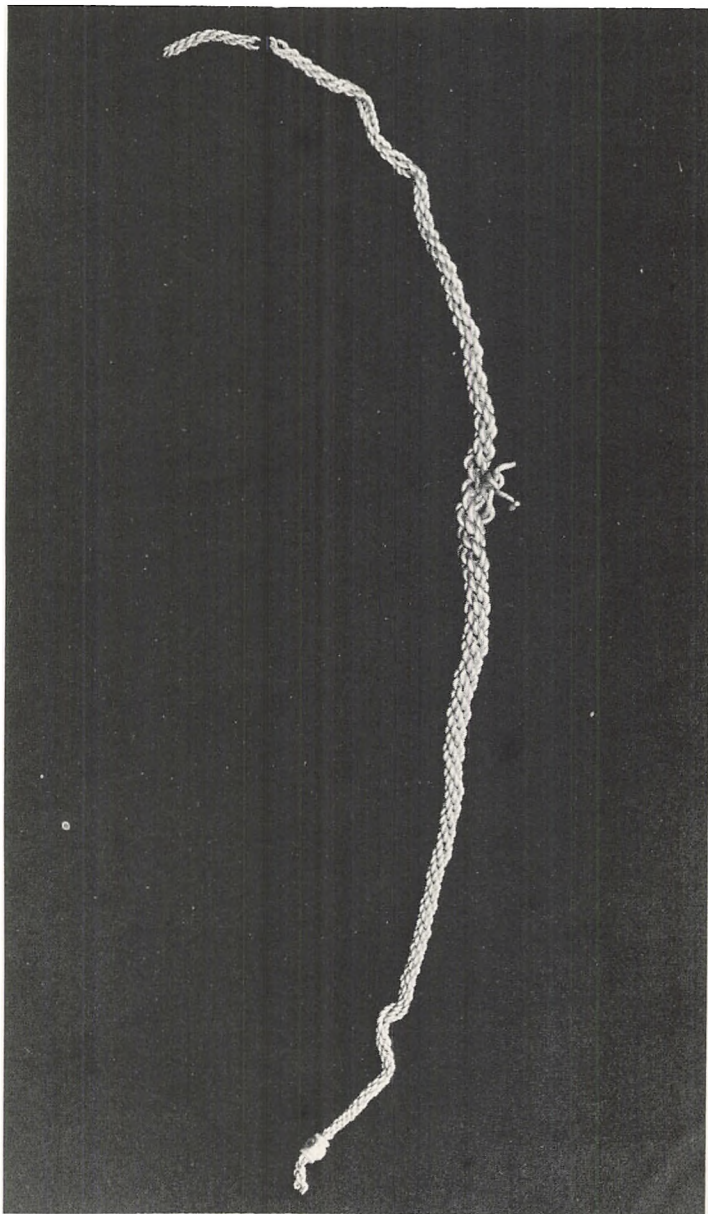
Lay-out: Keld Nielsen

Tryk: Holbæk Ekspresstrykkeri A/S.
Omslaget er trykt på Antikstribet omslagskarton, papiret er Molino-Cote. Skriften er Garamond.

ISBN 87 87575 02 7

INDHOLD

En guldhalsring fra Nordvestsjælland	7
<i>af museumsinspektør Elisabeth Munksgaard</i>	
Ugerløse Kirke	21
<i>af Marie-Louise Jørgensen</i>	
Udgravning i Søndersted Kirke	53
Udgravningsberetning	53
<i>af sognepræst Ove Bruun Jørgensen</i>	
Rapport over undersøgelsen af nogle gulvlag i Søndersted Kirke	71
<i>af museumsinspektør Svend Jørgensen</i>	
Undersøgelse af nogle knogler fra Søndersted Kirke	82
<i>af magister Knud Rosenlund</i>	
150 knappenåle i 6 m ² kirkegulv	83
<i>af stud. mag. Birgitte Bruun Jørgensen</i>	
Udvalg af litteratur om Holbæk Amt 1976	94
<i>ved bibliotekar Ellen Frydendahl</i>	
Historisk Samfund 1975-76	98
Register	102

EN GULDHALSRING FRA NORDVEST-SJÆLLAND

af Elisabeth Munksgaard

Eggen omkring Tissø har ydet sælsomme og betydningsfulde fund fra jernalderen. I flæng nævnes tre aristokratiske svaner, der i vikingetid prydede mankestolene til køreheste¹, et lille oksehoved fra keltisk jernalder², en spydspids og et sværd fra vikingetid³, et fint lille hængesmykke af forgyldt bronze fra 10. årh., fundet i 1975 – og endelig som festens clou den guldhalsring, der nedenfor skal beskrives.

En april-dag i 1977 harvede en gårdejer en af sine marker ved Tissø. Han bemærkede, at et eller andet skramlede på hjulakslen og i den tro, at det måske var et stykke pigtråd, begyndte han at vikle »skramlet« af. Det var ikke pigtråd. Det var den hidtil vægtigste guldhalsring fra Danmarks oldtid. Den medarbejder fra Nationalmuseet, der næste dag hentede fundet, tabte da også både mund og mæle ved synet og satte sig lammet ned på den nærmeste stol. Denne følelse af komplet afmagt over for det ufattelige bredte sig da også til samtlige medarbejdere på 1. afdeling, da ringen var kommet i hus.

Fig. 1. Halsringen i udrettet tilstand, som den så ud, da den blev afleveret til Nationalmuseet. Det lille, senere fundne stykke, ses øverst til venstre. Ringen er med sine oprindeligt ca. 2 kg det vægtigste enkeltfund fra dansk oldtid.

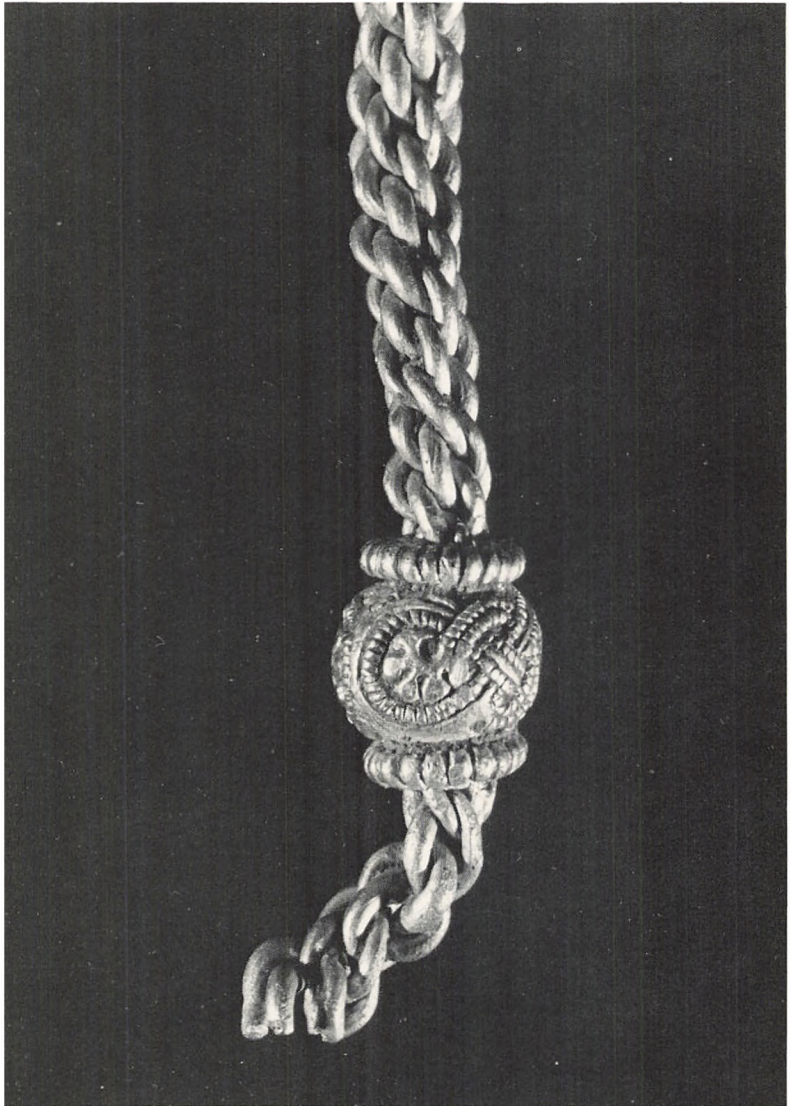

Fig. 2. Ringens manchetlukke med båndknuder og bladornament. Øverst i billedet ses de fire intakte snoninger, nedenfor lukket er kun tre bevaret.

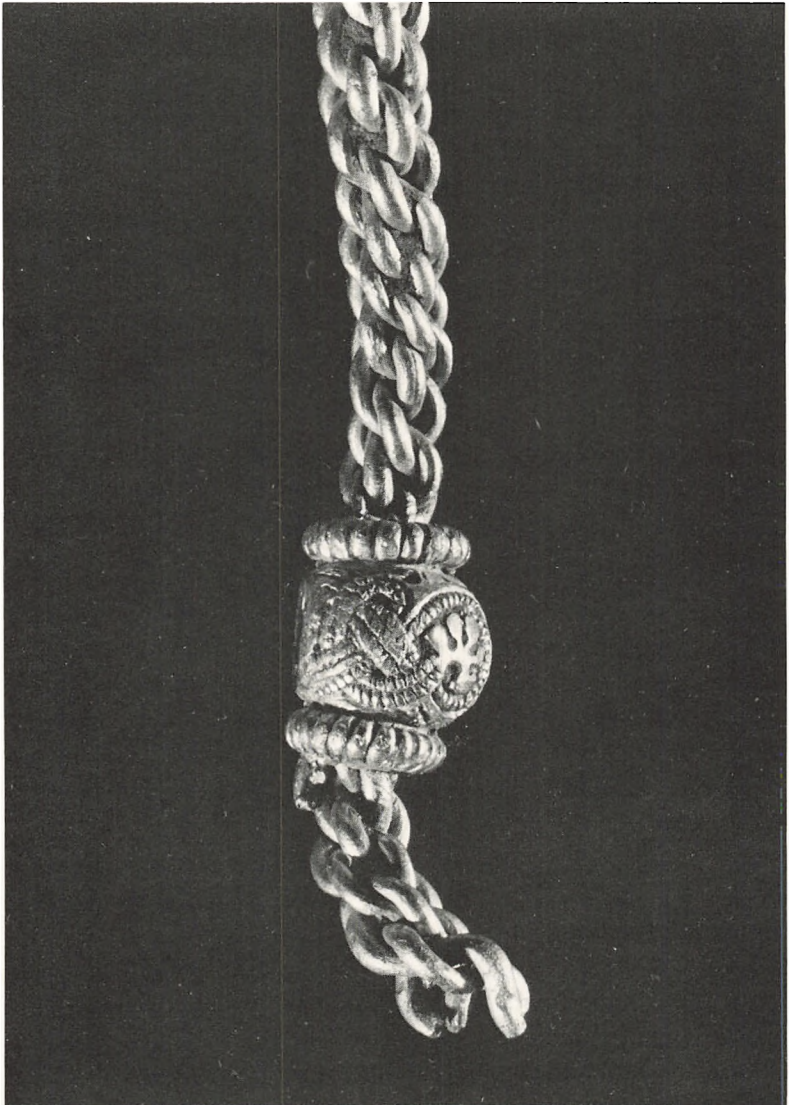

Fig. 3. Manchetlukkets flade »nakkestykke« ses til venstre i billedet. Dette parti er uden ornamentik.

Ringen blev afleveret i udrettet tilstand (fig. 1), for finderen havde ikke kunnet få den af hjulakslen uden at rette den ud, men den må i hvert fald være nedlagt i overbrudt tilstand, for ellers kunne den ikke vikle sig om akslen mellem hjul og harve. Et lille stykke på 8 cm fandtes næste dag på det sted på marken, hvor finderen havde standset harven og viklet ringen af.

Halsringen måler nu godt 90 cm og vejer 1830 g, holdigheden er 960 o/oo guld⁴. Den er snoet af fire tosnoede guldstænger, tykkest på midten, tyndest ved lukningen. Lukket, der samler ringen, er udformet som en manchette eller muffe ornamenteret med båndsløng i knuder, prydet med to stiliserede planteornamenter (fig. 2). Manchetten har et fladt, uornamenteret felt (fig. 3) – ganske givet stykket, der har hvilet på bærerens hals; det er karakteristisk for det lidt primitive kunsthåndværk, at man ikke tager det så nøje med det, der ikke er beregnet til at ses. Manchetten begrænses til hver side af en perlekant, og knudebåndet er dekoreret med små, tværgående hak – begge dele ser ud til at skulle imitere filigran.

Ringen kom ikke intakt i jorden i vikingetid. Det er allerede nævnt, at den må have været overbrudt, da den vikledes om hjulakslen. Et stykke over midten er den ene af de fire tosnoninger vredet af og hugget over, og det er gjort så omhyggeligt, at det næppe er gjort af et markkredskab. Sådanne »optrevlede«, snoede ringe kendes da også fra adskillige skattefund. Ædelmetal var ikke blot smykke-metal, det var også et betalingsmiddel⁵.

Ved en kommende konservering er det tanken at bøje ringen op i den oprindelige form, fordi den ikke er nedlagt i den form, i hvilken den nu forefindes⁶.

Snoede hals- og armringer dukker op omkring 900 og bliver hurtigt skandinavisk fælleseje; de synes uden rod i lokalt, nordisk formforråd og er derfor sikkert inspireret af indførte typer. De ældste fund med snoede ringe er fra Öland og Norge⁷. I det ölandske skattefund fra Skarpa Alby foreligger en snoet og en flettet halsring sammen med permiske ringe fra 9. årh.⁸. I gulds-katten fra Hon⁹ foreligger såvel arm- som halsringer i snoet arbejde. Den største af Hon-ringene, der er snoet af tre stænger, vejer lidt over 1100 g og

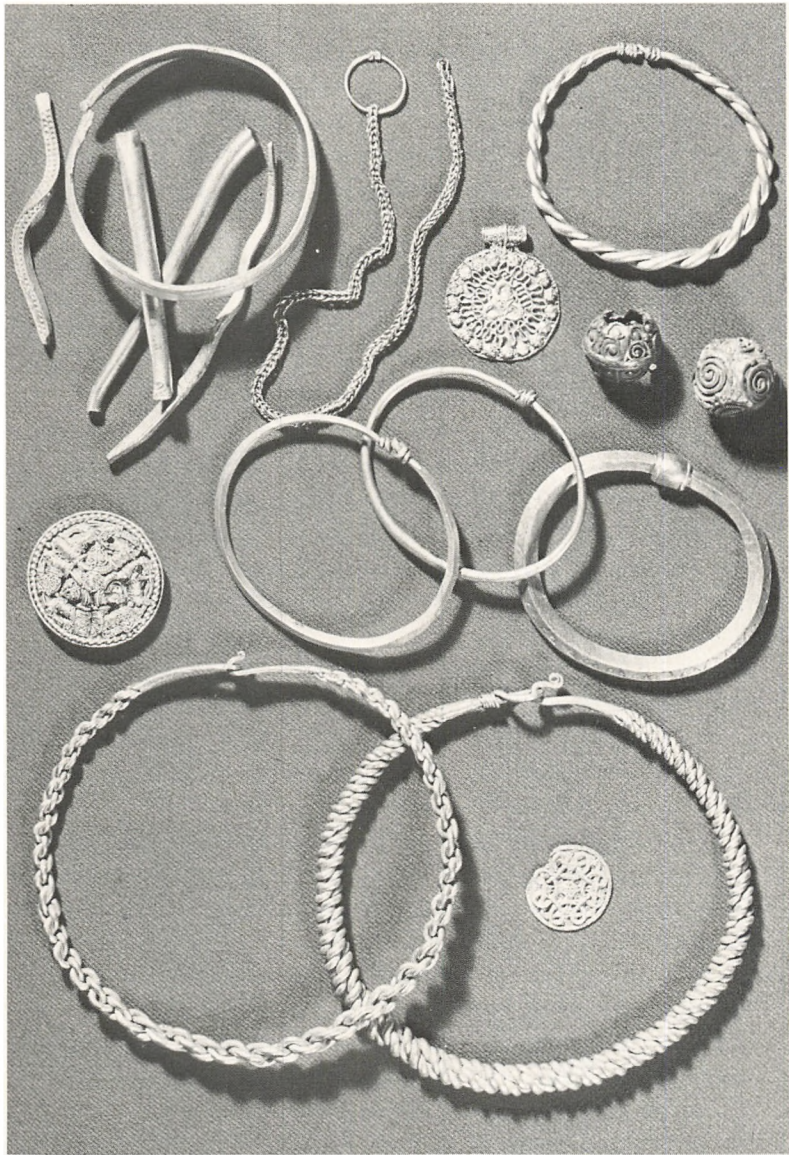

Fig. 4. Skatten fra Vester Vedsted (syd for Ribe). De to guldhalsringe er snoet af 2 × 2 (til venstre) og 3 × 2 stænger (til højre).

udmærker sig ved at være den eneste nordiske halsring med viklet lukke, ligesom vor nordvestsjællandske halsring udmærker sig ved at have manchetlukke, der hidtil kun er kendt fra armringe¹⁰.

Skatten fra Hon tilhører 9. årh.¹¹, men bærer i høj grad præg af at være samlet sammen igennem generationer. Små kapselformede hængesmykker er fra yngre romersk jernalder og de ældste mønter er fra 7. årh.

Det ældste danske fund af snoede halsringe er fra Vester Vedsted ved Ribe (fig. 4)¹², hvis mønter dækker årene 892-942. Andre fund med snoede hals- og armringe fra 1. del af 10. årh. er Terslev- og Sejrsøskattene, der begge har engelsk slutmønt fra 952¹³, samt skatten fra Nørreballe, der har arabisk slutmønt fra 936¹⁴.

De snoede ringe træffes endnu så sent som i 11. og 12. årh., hvor et sjællandsk og et par bornholmske skattefund har slutmønter fra disse århundreder¹⁵. Så sen er Tissø-ringen dog næppe. Herom kan manchetlukket give et fingerpeg, det er som ovenfor omtalt hidtil kun konstateret på armringe, fra Danmark kendes kun tre guldarmringe med manchetlukke, en fra Fyn, en fra Vestjylland og en fra Sjælland, og intet tyder på, at typen har overlevet 10. årh.¹⁶.

De snoede halsringe er nye i vikingetidens formforråd. Og de to foran omtalte skattefund fra Skarpa Alby og Hon kan give et fingerpeg om inspirationskilden. De permiske ringe fra Skarpa Alby stammer fra Centralrusland, og Hon-ringen har viklet lukke ligesom den russiske halsring fra Gnezdovo-skatten¹⁷.

Desuden peger de byzantinske mønter i Hon-skatten også østover. Endelig er der grund til at nævne skatten fra Duesminde på Lolland, hvor en snoet guldarmring fandtes sammen med små permiske ringe¹⁸. Det er overvejende sandsynligt, at snoede og flettede ringe stammer fra Sortehavsegnene og er formidlet derfra til Norden ad vikingetidens østlige handelsveje¹⁹.

Eftersom Tissø-ringen er den eneste i Skandinavien, der er forsynet med manchetlukke, og dette lukke yderligere er smukt ornamenteret, samler interessen sig vel naturligt herom.

Om ornamentets karakter kan der ikke være tvivl – det er Borrestil, men med et tilsat planteornament, der ellers ikke er almindeligt i denne stilfase.

Fig. 5. Guldfibula fra Vester Vedsted-skatten, ornamenteret med dyrefigurer i Borrestil, udført i filigran og granulering. De tre hoveder, der ses en face, er samlet omkring fibulaens centrum.

Borrestilen har navn efter det norske vikingeskibsfund i Borre i Østfold²⁰, det klassiske område for norsk vikingetid med de navnkundige skibsgreve fra Gokstad²¹ og Oseberg. Stilen i Borrefundet er karakteriseret af bagudseende, ret naturalistisk udformede dyrefigurer indrammet af en perlekant²². Dertil kommer ornamenter som båndknuder og ringkæder, der ofte er dekoreret med tværgående hak eller fordybninger, der synes at imitere filigran. Til Borrestilens karakteristika hører yderligere et trekantet, en-face-dyrehoved med runde opstående ører, et lille muntert væsen, der mest af alt minder om Mickey Mouse²³ og som stikker snuden frem på talrige, især norske, trekløverformede og skålformede fibler²⁴.

Tre store guldfund er især af interesse i forbindelse med ornamentet på Tissø-ringens manchetlukke. Det foran omtalte skattefund fra Vester Vedsted er, som nævnt, det ældste danske møntdaterede skattefund med snoede ringe. En smuk, lille skivefibula fra dette fund er ornamenteret i Borrestil og dertil indrammet af en perlekant (fig. 5).

Det norske skattefund fra Hon er også foran omtalt som værende det ældste norske fund med snoede hals- og armringe. Et af hæn-

gesmykkerne er ornamentet med båndknuder og et dyrehoved i Borrestil²⁵. Endelig skal nævnes den anden norske guldskat fra Værne kloster i Østfold²⁶, hvor den pragtfulde guldspore er ornamentet med ringkædemotivet.

Borrestilen er i guldarbejder som Vester Vedsted, Hon og Værne kloster karakteriseret af udsøgt filigran og granulering, i de forgyldte bronzearbejder derimod som i selve Borrefundet, af perle- eller bukkelkanter og tværhak på båndornamentene. Tissø-ringens manchetlukke fremtræder nok i ædelmetal, men kommer dog noget til kort i sammenligning med Borrestilens hidtil kendte guldarbejder – ringens lukke er udformet i de forgyldte bronzearbejders teknik.

Nærmest som et kuriosum skal det også meddeles, at Borrestilens karakteristiske båndknuder også findes i vikingetidens tekstilhåndværk, i possementarbejde i sølvtråd, brugt som påsyningspynt. I grav 944 i Birka, en kvindegrav fra 10. årh., fandtes en »knodebort« af sølvfletværk, der har dekoreret et pandebånd af silke²⁷.

Endelig er der grund til at nævne et lille bronzebeslag fra Rangsbj på Åland²⁸, hvis båndflet er ganske lig Tissø-ringens, men her forsynet med det karakteristiske Borre-dyrehoved, hvor man på halsringen finder et stiliseret blad – og det bringer os over i ornamentets anden dekoration.

De to små blade er højst ejendommelige – i hvert fald i denne forbindelse, for plantemotiver indgår normalt ikke i Borrestilen. Bladmotivet i vikingetidens ornamentik har tre forskellige inspirationskilder. Den ene er frankisk, som på de tungeformede og trekløverformede fibler, oprindeligt seletøjsbeslag, der blev overtaget fra frankisk formforråd²⁹. En tungeformet fibula fra borghøjen i He-deby er på bagsiden ornamentet med et stiliseret bladmotiv, der kommer Tissø-ringens ganske nær (fig. 6), og et par eksemplarer af sølv er ornamentet med båndknuder i Borrestil³⁰. Der er også grund til i denne sammenhæng at nævne det skånske skattefund fra Östra Herrestad, det ældste skånske skattefund, med en snoet halsring – fundets mønter dækker tidsrummet 772-918 – dertil en trefliget sølvfibula ornamentet med en blanding af Borre- og Jellingstil³¹.

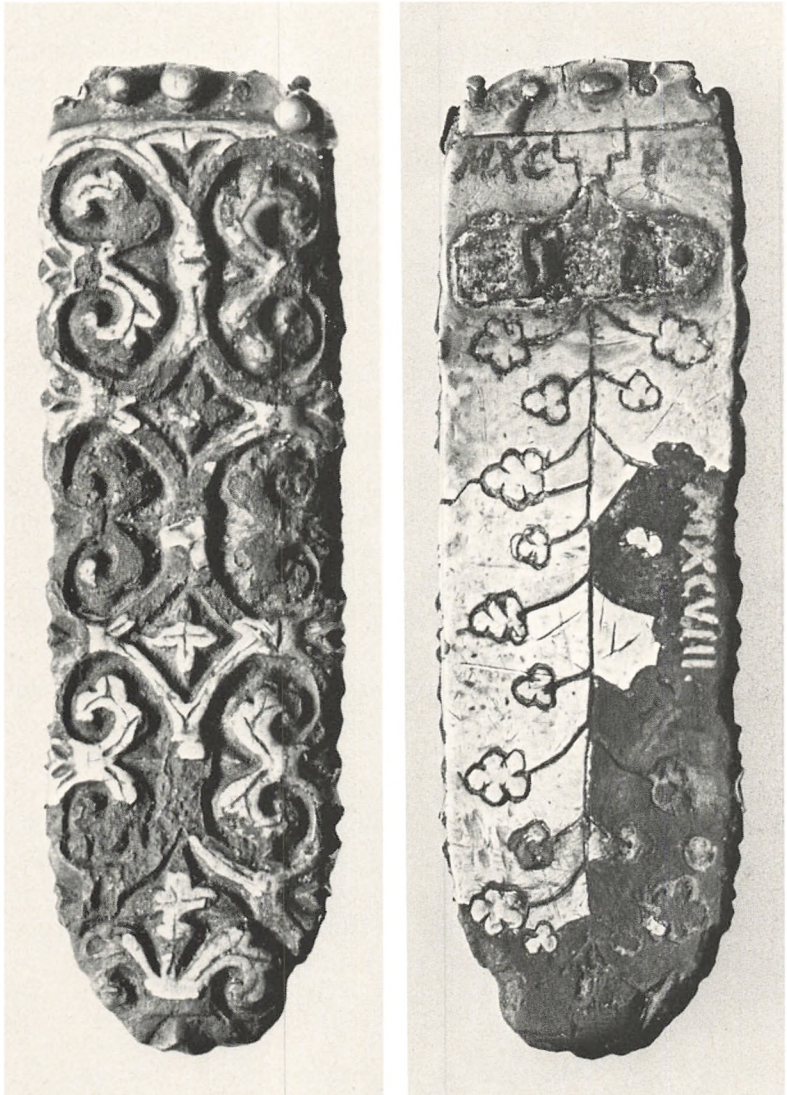

Fig. 6. Tungeformet fibula af bronze, fra borghøjen i Hedeby. Den forgyldte forside (til venstre) er ornamenteret i relief, den forsølvde bagside (til højre) med et indridset bladornament. Begge ornamenter er afledt af den karolingiske akantusranke.

Det andet bladmotiv er nordengelsk, »den northumbriske vinranke«, og ses bl.a. på en meget stilren norsk trefliget fibula fra Mosnæs i Rogaland, på bagsiden har den dyrehoveder i Borrestil³². Det tredje bladmotiv er russisk og stammer fra post-sassanidisk kunst³³.

Om vort bladmotiv er frankisk eller russisk-orientalsk inspireret, lader sig kun vanskeligt afgøre, på grund af dets skematiske eller udvandede karakter. Men russisk-orientalske bladmotiver kendes hovedsageligt fra Sverige, et udsøgt eksempel er fra Vårby i Södermanland³⁴, hvor det forekommer i et bæltesmykke kombineret med hængesmykker dels i Borrestil, dels i en blanding af Borre- og Jellingstil³⁵. I dansk vikingetids formforråd mangler de russisk-orientalske importstykker³⁶, og det er derfor nærliggende at betragte Tissø-ringens bladornament som værende af frankisk oprindelse.

Det vil af den foranstående skildring fremgå, at snoede og flettede ringe viser sig i slutningen af 9. og begyndelsen af 10. årh. og samtidig hermed også Borrestilen. Det ældste danske eksempel på Borrestil er vel den cirkulære skivefibula fra Vester Vedsted-skatten, hvis mønter dækker årene 892-942, og inden for dette tidsrum viser ikke blot Vester Vedsted, men også flere andre fund, at snoede ringe er kommet i brug. Det er tidligere nævnt, at snoede ringe findes endnu så sent som i 12. årh., men da armringe med manchetlukke efter al sandsynlighed ikke er senere end 10. årh., er Tissø-ringen det næppe heller. Og selv om ornamentet ikke i sig selv er daterende, Borrestilen findes endnu så sent som i slutningen af 10. årh., hvor bl.a. den cirkulære skålfibula fra Nonnebakken hører til³⁷, synes ligheden med Borre-fundets perlekanter og tværhak og guldarbejderne fra Hon, Værne kloster og Vester Vedsted at tale for en datering til omkring begyndelsen af 10. årh. En datering, der stemmer godt overens med de møntdaterede fund af Borrestil, der samler sig omkring 900-940.

Guldet fører i vikingetid en noget tilbagetrukket tilværelse i forhold til mængden af sølv, og fordelingen inden for Skandinavien er ujævn. Gotlands sølvrigdom er overvældende, men af guld er kun 20 armringe, og kun i eet skattefund er sølv og guld blandet sammen³⁸. Der er ret beset mere guld i de beskednere norske skatte-

fund, og hertil kommer de i det foregående omtalte guldskatte fra Hon og Værne kloster.

Også i Danmark hører det til sjældenhederne, at guld og sølv er blandet i skattefundene. De mest markante eksempler er fundene fra Duesminde, Vester Vedsted og Mandemark på Møn³⁹, i sidstnævnte fund foreligger tre guldarmringe, en trind og to snoede, alle med viklet lukke. Langt oftere findes guldsmykkerne enkeltvis. Ret almindeligt forekommende er sæt af to eller tre armringe, ofte med en snoet og en glat ring sammen.

Om guldets fordeling i Danmark kan siges, at den er nogenlunde jævn, men med overvægt for Jylland nord for Kongeåen og for Sjælland⁴⁰. Den store halstring fra Nordvestsjælland føjer sig således på det bedste ind i det eksisterende mønster.

Fuglefigurer af bronze, der har prydet toppen af en eller to mankestole fra 10. årh. Fundet ved Tissø.

Noter

- ¹ Fundet 1847 i Skellebæk, Tystrup, Store Fuglede sogn, mus. nr. 9821.
- ² mus. nr. 6546.
- ³ mus. nr. C 5356 og C 8727.
- ⁴ Til sammenligning kan anføres, at 18 karat har en holdighed på 750 o/oo.
- ⁵ Se f.eks. de optrevlede sølvringe i skatten fra Rebild, Nationalmuseets Arbejds-mark 1972, s. 200.
- ⁶ Fundet er publiceret af Steen Wulff Andersen i Skalk 1977:3.
- ⁷ Munksgaard 1962, s. 107 ff.
- ⁸ Arne 1947, permiske ringe og deres værdi som betalingsmiddel – se Munksgaard 1962, s. 94 ff og 1969, s. 52 ff.
- ⁹ Grieg 1929, s. 184 ff, Arbman 1937, s. 183 ff, Stenberger 1958, s. 88.
- ¹⁰ Armringe findes med viklet lukke, ruderformet lukke og manchettlukke, medens Halsringe altid har krogglukke, cfr. Munksgaard 1962, s. 107 ff. En mere differentieret terminologi er lanceret af Hårdh 1976, typeskema s. 9.
- ¹¹ Byzantinsk slutmønt 842-67, om forskellige opfattelser af nedlægningsstid se Stenberger 1958, s. 88, note 4 – 1.del af 10. årh., og Klindt-Jensen og Wilson 1965, s. 58, omkring 860. Da mønterne er forsynet med øsken og anbragt i en Halskæde, synes Klindt-Jensens datering af nedlægningen meget tidlig.
- ¹² Skovmand 1942, s. 71 ff, Munksgaard 1962, s. 110.
- ¹³ Friis Johansen 1912, s. 169 ff, Skovmand 1942, s. 103 ff.
- ¹⁴ Skovmand 1942, s. 94.
- ¹⁵ Munksgaard 1962, s. 110.
- ¹⁶ Munksgaard 1962, s. 110 ff.
- ¹⁷ Stenberger 1958, fig. 14.
- ¹⁸ Munksgaard 1962, s. 107 ff.
- ¹⁹ K. Friis Johansen 1912, s. 320 ff.
- ²⁰ Brøgger 1916, der daterer fundet til 2. del af 9. årh., s. 23 ff. Stilen er for første gang kaldet Borrestil af Shetelig 1920, s. 295 ff.
- ²¹ Der er også Borrestil i Gokstad-fundet, Nicolaysen 1882, pl. X.
- ²² For illustrationer af Borrefundet og Borrestilen henvises i det følgende hovedsagelig til Klindt-Jensen og Wilson 1965, idet denne bogs illustrationer er særdeles instruktive og af meget høj kvalitet. De forgyldte bronzebeslag fra Borre er afb. pl. XXVII.
- ²³ Klindt-Jensen og Wilson 1965, pl. XXXII c.
- ²⁴ F.eks. Jan Petersen 1955, nr. 23 og 39.
- ²⁵ Klindt-Jensen og Wilson 1965, pl. XXIX g.
- ²⁶ Klindt-Jensen og Wilson 1965, pl. XXIX a-c.
- ²⁷ Geijer 1939, s. 170 og pl. 30,2.
- ²⁸ Klindt-Jensen og Wilson 1965, pl. XXXII e.
- ²⁹ Disse to typer er senest behandlet af Capelle 1968, s. 31 ff, pl. 1-3.
- ³⁰ Fra Salby i Mesinge, Nordfyn og fra ukendt fundested, mus. nr. dnf. 10/36 og 11/36, Brøndsted 1936, s. 139 ff, fig. 49 og 50.

- ³¹ Hårdh 1976, fund nr. 150, pl. 53,1; fundet er også publiceret af Skovmand 1942, s. 138 og af Munksgaard 1962, s. 110.
- ³² Jan Petersen 1955, nr. 114.
- ³³ Arne 1914, s. 118 ff.
- ³⁴ Lindqvist 1931, s. 157 ff, fig. 12 a-b.
- ³⁵ Lindqvist mener, der er tale om en østsvensk stilblanding, hvorimod Hougen 1934, s. 74 ff påpeger, at samme fænomen findes i Norge, bl.a. kalder han Værne kloster-skatten for norsk Jellingstil.
- ³⁶ Bortset fra de permiske ringe i 9. årh.s skattefund, se Munksgaard 1962, s. 94 ff, og 1969, s. 52 ff.
- ³⁷ Skovmand 1942, s. 84 ff, og Klindt-Jensen og Wilson 1965, s. 63. En oversigt over møntdaterede Borrestils-fund er givet af Capelle 1968, s. 49.
- ³⁸ Skatten fra Södra Byrummet i Visby, Stenberger 1947, fund nr. 569, fig. 219, 11-12.
- ³⁹ Munksgaard 1962, s. 107, Skovmand 1942, s. 100 ff.
- ⁴⁰ Se skema hos Skovmand 1942, s. 224. De siden tilkomne fund forrykker ikke helheden. Denne fordeling af guldet i Nordens vikingetid synes at bekræfte en vestlig importvej, cfr. Friis Johansen 1912, s. 222.

Litteraturhenvisninger

- Arbman 1937** Holger Arbman: Schweden und das karolingische Reich. Stockholm.
- Arne 1914** T.J. Arne: La Suède et l'Orient. Stockholm.
- Arne 1947** T.J. Arne: »Austr i Karum«. Fornvännen. Stockholm.
- Brøgger 1916** A.W. Brøgger: Borrefundet og Vestfoldkongernes graver. Kristiania.
- Brøndsted 1936** Johs. Brøndsted: Danish Inhumation Graves of the Viking Age. Acta Arch. VII. København.
- Capelle 1968** Torsten Capelle: Der Metallschmuck von Haithabu. Ausgrabungen in Haithabu V. Neumünster.
- Friis Johansen 1912** K. Friis Johansen: Sølvskatten fra Terslev. Aarbøger for nord. Oldk. og Hist. København.
- Geijer 1939** Agnes Geijer: Birka III. Die Textilfunde aus den Gräbern. Uppsala.
- Grieg 1929** Sigurd Grieg: Vikingetidens skattefund. Universitetets oldsaksamlings skrifter II, s. 177 ff. Oslo.
- Hougen 1934** Bjørn Hougen: Studier i Gokstadvundet. Universitetets oldsaksamlings Årbok 1931-32, s. 74 ff. Oslo.
- Hårdh 1976** Birgitta Hårdh: Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln. Acta Arch. Lundensia, Series in 4 ° no. 9. Lund og Bonn.
- Klindt-Jensen og Wilson 1965** Ole Klindt-Jensen og David M. Wilson: Vikingetidens kunst. København.
- Lindqvist 1931** Sune Lindqvist: Yngre vikingestilar. Nordisk Kultur, bd. 27, Kunst. Stockholm.

- Munksgaard 1962** Elisabeth Munksgaard: Skattefundet fra Duesminde. Aarb. for nord. Oldk. og Hist. København.
- Munksgaard 1969** Elisabeth Munksgaard: To skattefund fra ældre Vikingetid. Duesminde og Kærbyholm. Aarb. for nord. Oldk. og Hist. København.
- Nicolaysen 1882** N. Nicolaysen: Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord. Kristiania.
- Petersen 1955** Jan Petersen: Vikingetidens smykker i Norge. Stavanger.
- Shetelig 1920** Haakon Shetelig: Fra Oseberg til Urnes. Osebergfundet III, s. 295 ff. Kristiania.
- Skovmand 1942** R. Skovmand: De danske Skattefund fra Vikingetid og tidlig Midaldaler. Aarb. for nord. Oldk. og Hist. København.
- Stenberger 1947** Mårten Stenberger: Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit II (Katalog og plancher). Lund.
- Stenberger 1958** Mårten Stenberger: Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit I (tekst). Stockholm.

UGERLØSE KIRKE

af Marie-Louise Jørgensen

Mandag den 27. november 1876 kunne man i dagspressen læse om indvielsen dagen før af den genopførte landsbykirke i Ugerløse, beliggende omtrent 15 km syd for Holbæk og i nærheden af den smukke hovedgård Bonderup. Denne såvel som kirken ejedes dengang af Den Suhrske Stiftelse, som er oprettet af etatsråd Johannes Theodorus Suhr og hans hustru Caroline Falch. Kirkens indvielse foregik med megen højtidelighed; festtalen blev holdt af provst H.A. Ravn, hvorefter de tilstedeværende præster oplæste skriftsteder af biblen, og sognepræsten prædikede over dagens evangelium. Koret fra Vor Frue kirke i København var kommet til stede og sang flere salmer firstemmigt. Umiddelbart efter pastor Engbergs prædiken istemmede koret J.P.E. Hartmanns »højtidelige og stemningsfulde: Ære være Gud, hvilket gjorde en gribende virkning«. Da højtideligheden var forbi, nedlagde direktionen for Den Suhrske Stiftelse under alteret et skrin med oplysninger om bygningens tilblivelse.

Kirken er opført efter tegninger af arkitekt N.P.C. Holsøe, »der har løst sit hverv med talent og dygtighed« skrev dagspressen, et synspunkt, vi også 100 år senere kan dele, selv om vi gerne havde set kirkens middelalderlige forgænger bevaret.

Hvad var da årsagen til, at man rev den gamle kirke ned? Avisen

skrev, at det var »af hensyn til kirkens brøstfældighed og ælde«. En gennemgang af synsprotokollen fra årene før nedrivningen efterlader imidlertid ikke indtryk af stor skrøbelighed¹. 1864 angives hvælvingen i tårnet at være brøstfældig, og nogle bjælker burde erstattes af nye²; disse mangler var afhjulpne næste år, og andre blev ikke påvist. 1866 ønskedes to fag nye vinduer indsat på søndre side i lighed med nordsidens fra 1842; de ser ud til at være indsat det følgende år. Normalt anses sydvendte vinduer for at være mest udsatte. Da man her er begyndt med nordsidens, er der nok snarest tale om lyst til at modernisere. I hvælvingen over alteret fandtes 1869 nogle revner, men da synet ikke uden afdækning af apsidens kunne bedømme skaden, måtte dette nøjere undersøges; den har næppe været faretruende, da synsprotokollen 1870 angiver: ældre mangler afhjulpne, ingen nye. Næste år blev tagene repareret og forskællet, og en dør indsat i våbenhuset. 1873 trængtes der til nye sparrer og lægter over hele kirken og tårnet; disse mangler var ikke afhjulpne 1874, og kirkeejernes befuldmægtigede kunne meddele, at årsagen var en større reparation ved kirken, hvortil planer var udarbejdet. Næste antegnelse er fra 1876, da en ny kirke er under bygning.

Disse sparsomme meddelelser kan suppleres kort med oplysninger fra Den Suhrske Stiftelses direktionsprotokol, hvorefter godsadministratoren i september 1872 meddelte, at Ugerløse kirke i høj grad trængte til en reparation, der muligvis ville blive af en sådan beskaffenhed, at den ikke kunne afholdes af årets løbende udgifter. Det må være tagværket, der tænkes på. Et andragende det følgende år om opvarmning af kirken blev stillet i bero, indtil forslag vedrørende den påtænkte istandsættelse forelå.

Af ovenstående får man ikke det indtryk, at det ligefrem var strengt nødvendigt at rive den gamle kirke ned, men at man snarere havde lyst til at få en ny. Dette var ikke et særegent synspunkt for Ugerløse. Thi kort efter midten af århundredet var der indledt et nyt kirkebyggeri, samtidig med at adskillige middelalderlige kirker restaureredes i en sådan grad, at man snarest må tale om nyopførelser³. Et grelt eksempel herpå er Viborg domkirke, hvor krypten er det eneste, der blev igen af den gamle kirke. Resten »førtes tilbage til sin oprindelige skikkelse«, sådan som kirkesynsloven fra 1861 fore-

Fig. 1. Ugerløse kirke gengivet i Illustreret Tidende 3. december 1876.

skrev. Og i Holbæk gik man lige så radikalt til værks som i Ugerløse. Der rev man kirken ved det gamle dominikanerkloster ned, og opførte i stedet for en helt ny kirke, viet Sankt Nikolai. Den blev taget i brug 20. maj 1872⁴.

Interessen for kirkebyggeriet kom blandt andet til udtryk i Akademiets guldmedaljeopgave i året 1867, som da hed: »En protestantisk Kirke til en større Menighed«. Opgaven løstes af Hans I. Holm, der for sin besvarelse modtog den lille guldmedalje. To år senere byggede han Sundby kirke på Amager, og 1876, det år den nye bygning i Ugerløse indviedes, projekterede han Emmauskirken ved Diakonissestiftelsen på Peter Bangsvej i København og det nye kapel, som man dengang benævnte kirken i Ordrup.

De er alle tydelige eksempler på den tids interesse for middelalderen. Kirkerne i Sundby og Ordrup er begge opført i nyromansk stil, mens Emmauskirken repræsenterer nygotikken. Materialet i de tre kirker er tidens foretrukne: den røde mursten med anvendelse af formsten. Samme materiale yndedes i norditaliensk arkitektur i middelalderen og den tidlige renæssance. Studiet heraf viste sig ude i Europa 1846 ved udgivelsen af den tyske arkitekt L. Runges værk om teglstensarkitektur i Italien. Det formodes at have været inspirationskilde for Johan Daniel Herholdt ved projekteringen af Universitetsbiblioteket, hvor han ved at gøre brug af sine rejseskitser fra Verona indførte stilen her i landet. Herholdt påvirkede stærkt sine yngre fagfæller, blandt andre N.P.C. Holsøe, som byggede kirken i Ugerløse.

Holsøe var præstesøn fra Øster Egesborg, blev murersvend 1846 og uddannede sig derefter på Akademiet, hvor han 1853 modtog den store sølvmedalje. De følgende to år arbejdede han som konduktør på det nye rådhus i Helsingør⁵. Dette opførtes efter tegninger af Bernhard Seidelin og viser påvirkning fra Herholdt. I Helsingørperioden boede Holsøe vist i byen og førte tilsyn med arbejdet. Opholdet gav anledning til andre opgaver; således Marienlyst badehotel 1860, og i de følgende to år byggede han en villa for sin svoger, brygger Carl Wibroe⁶. Omtrent sideløbende hermed deltog han i indretningen af en kirke i kurhuset på Sct. Hans hospital ved Roskilde⁷. Udkastet var oprindelig gjort af Gottlieb Bindsbøll, men kirken fuldførtes af bygningsinspektør Frederik Ferdinand Friis.

Fra 1861 til 1892 var Holsøe ansat ved Indenrigsministeriets kontrol med Statsbanerne. Det er især på grund af de byggeopgaver, han fik i medfør af denne stilling, at hans navn er kendt. De fleste stationshuse på den jysk-fynske bane fra 1861 er hans værk, og på Sjælland gælder det stationerne i Lyngby, Slagelse og Skelskør. De fleste steder ser man en påvirkning fra Herholdts nu nedrevne hovedbanegård i København. Det er muligvis gennem Indenrigsministeriet, at kontakten mellem Holsøe og Den Suhrske Stiftelse er kommet i stand. Lad os først se, hvem der sad i stiftelsens direktion⁸.

I de år, der har betydning i denne sammenhæng, var højesteretsassessor, senere gehejmekonferensråd H.A. Møllerup administrerende direktør; de tre øvrige medlemmer af direktionen var pastor Carl Emil Suhr fra Tved på Fyn, herredsfogeden i Nyborg M.A. d'Origny, der var giftet ind i familien, og Ole Bernt Suhr, som 1858 havde arvet handelshuset i København efter sin farbroder, J.Th. Suhr. Herredsfoged d'Origny døde 1874 og efterfulgtes af proprietær Frederik Suhr, der bestyrede Bonderup og Merløsegård, og som skænkede adskillige inventarstykker til kirken. Den driftigste af de ovennævnte herrer var utvivlsomt Ole Bernt Suhr, der havde mange af de træk, der karakteriserede periodens toneangivende forretningsfolk. Det er formentlig ham, der har skaffet kontakten og muligvis foreslået Holsøe som arkitekt for kirkebyggeriet i Ugerløse. O.B. Suhr var blandt andet medstifter af Kryolith-, Mine- og Handelsselskabet, Privatbanken og de forskellige telegraf-selskaber, som Tietgen grundlagde, og som senere sammensluttedes i Det store nordiske Telegraf-selskab. Desuden var Suhr medlem af adskillige bestyrelser, blandt andet i Det forenede Dampskibsselskab og De danske Sukkerfabrikker. Han var medlem af komiteerne for Danmarks deltagelse i udstillingerne i Paris 1867 og i Wien 1873. Den sidste virksomhed må nok ses i sammenhæng med hans interesse for kunsthåndværk og kunstindustri. Året efter Frederiksborg slots brand 1859 stiftedes det såkaldte Frederiksborg- eller Kunstflidslotteri⁹. Man tænkte sig, at lotteriet samtidig med at fremme kunstfliden kunne give et overskud til gavn for genopførelsen af slottet. Lotteriets bestyrelse talte foruden Suhr, bryggeren A.H. Bjerre, maleren Heinrich Hansen, arkitekt J.D. Herholdt, arkitekt Ferdinand Meldahl, maleren David Monies, billedhuggeren C. Peters, kunstdrejer I.A. Schwartz og forfatteren J.P. Trap, der i disse år udsendte førsteudgaven af sin enestående Danmarksbeskrivelse.

Et af de mange komitémøder afholdtes 5. juli 1874, da slottets ydre var færdigt. Efter at have synet genopbygningsarbejdet var der indbudt til »en bedre middag« i Fredensborg; her deltog foruden komitémedlemmerne også departementschef i Indenrigsministeriet, F.C.H.E. Tobiesen, der på embeds vegne havde behandlet sagen¹⁰. Han var 1873 kgl. kommissarius ved den lolland-falsterske jernbane,

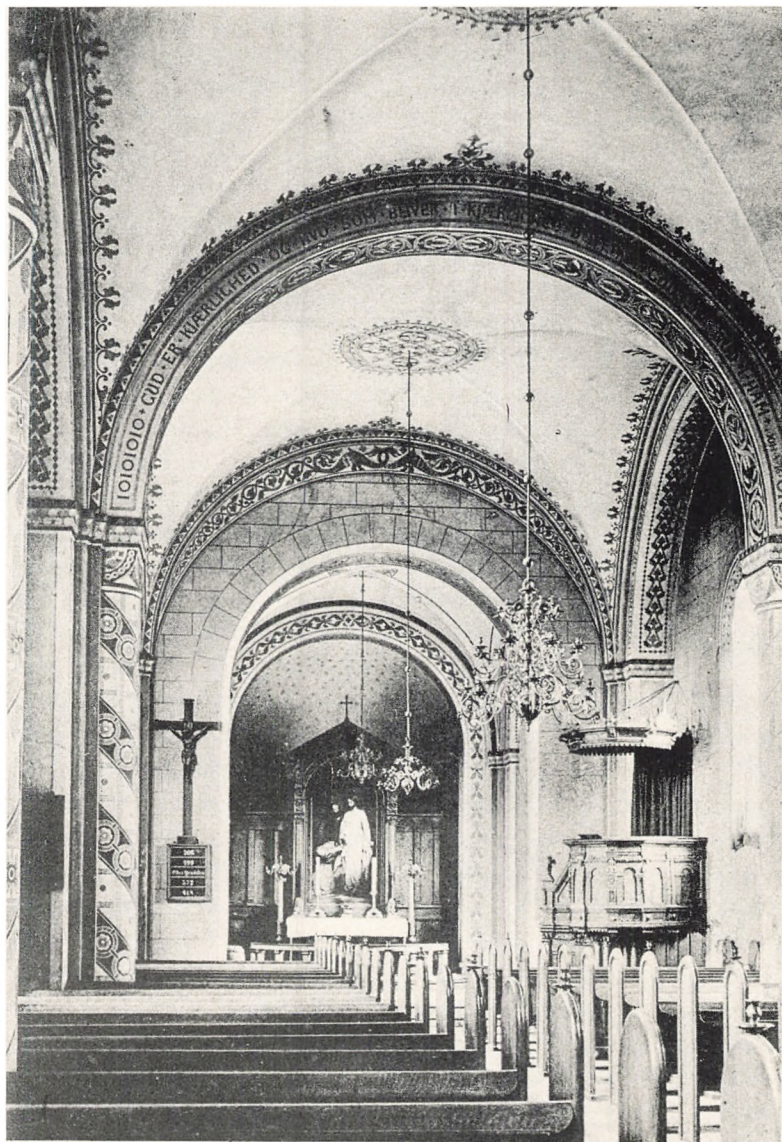

Fig. 2. Kirkens indre, som det så ud 1876. Efter postkort i Nationalmuseet.

Fig. 3. Kirkens indre, set mod øst, 1977 (Niels Elswing fot.).

og blev året efter generaldirektør for post- og telegrafvæsenet samt statsjernbanedriften. Det er vel ikke utænkeligt, at Tobiesen og Suhr under eller efter middagen har talt sammen og blandt andet er kommet ind på kirkebyggeriet i Ugerløse, som i disse måneder må have ligget Suhr på sinde. Den alsidige herre havde siden 1873 været med i den komité, der virkede for opførelsen af den ovenfor omtalte kirke i Ordrup til glæde for de københavnere, der lå på landet i Gentofte. Det er i denne sammenhæng også værd at notere, at 1874 var det år, Tietgen købte ruinen af Marmorkirken og forpligtede sig til at fuldføre den. Måske har O.B. Suhr følt sig inspireret herfra til, under beskednere former, at gøre noget lignende.

Den nye kirke

Den kirke, Holsøe tegnede til Ugerløse, er en statelig bygning opført af røde mursten på en sokkel af granit. Den består af apsis, kor, skib og et tårn i vest. Apsiden smykkes af halvsøjler med baser og terningkapitæler af cement. Skibets tre fag er markeret udvendig af retkantede murfremspring, en slags store liséner, som også findes på hjørnerne af både kor og skib. Ved skibets vesthjørner er opført to mindre, kvadratiske tårne; det nordre fungerer som trappetårn. Foroven på alle mure løber en rundbuefrise, som på gavlene følger tagets hældning. Under gesimsen er der et eller flere savskifter.

I tårnets vestfacade findes indgangsportalen, som er en søjleportal, hvis kapitæler prydes af den Suhrske ugle. Portalen har tydeligvis hentet sit forbillede i Lombardiet, hvor man ved katedralerne i Modena, Parma og S. Zeno i Verona møder tilsvarende. Over den spærformede afdækning er der en smal tvebuet lysåbning, som flankeres af to våbner udført i metal. De tilhører grundlæggerne af Den Suhrske Stiftelse, Johannes Theodorus Suhr, hvis mærke er en ugle på et plovjern, og Ida Falch, hvis våben er en falk. Omtrent midt på tårnfacaden er urskiven anbragt i et stort, mønstermuret cirkelfelt. Højere oppe sidder glanhullerne, som tredeles af småsøjler. Derover krones tårnet af en bufrise svarende til den på skibet. Det keglannede spir flankeres af fire små pinakler med tilsvarende spir. Apsiden, spirene og skibets »piller« er tækket med kobber, mens korets og skibets tagbeklædning består af skifer.

På spidsen af skibets østgavl sad oprindeligt et minitårn; det er senere blevet erstattet af en skorsten.

Portalen giver adgang til tårnrummet, der tjener som våbenhus; en dør i dets sydside fører ind til dåbsværelset, som blev indrettet 1976. Der hænger et maleri af Karl Heilesen; det er borgerforeningens og sognebørnenes gave til den 100-årige kirke. I den modsatte side er der adgang til trappen, som fører op til orgelpulpitur, urværk og klokker. Over døren ind til kirkerummet er indmuret en dørhammer (dvs. et tværtræ over en dør), som menes at stamme fra den gamle kirke¹¹. Bjælkestykket, der er af eg, bærer på forsiden en indskrift skåret med reliefversaler i tre linjer: »IHS gvd bevarre din indgang oc din vdgang fra nv intil evi tid«, endvidere læses »Anno 1666« og initialerne »CNS« og »KND«. Indskriften begynder med et Jesu monogram, som består af de tre første bogstaver, eller de to første og det sidste, i navnet Jesus skrevet på græsk, idet H er lig med E. I 1400-tallet blev monogrammet latiniseret og tolkedes da som J(esus) H(ominum) S(alvator) = Jesus, menneskenes frelser, eller I(n) H(oc) S(igno) (vinces) = ved dette tegn skal du sejre. Initialerne står for Christen NielsEn og Karen NielsDatter¹².

Skibets indre er på tre fag, som dækkes af firdelte hvælvinger, hvis skjoldbuer hviler på retkantede piller, gjordbuerne på halvsøjler. Korets gulv er hævet to trin over skibets. I hvert fag sidder et stort, rundbuet støbejernsvindue. Det indre er nu hvidt med en kalkmalet dekoration i apsisbuen og i hvert hvælvs issepunkt. I korets er malet et Jesumonogram og i skibets symbolerne for de tre kardinaldyder: tro, håb og kærlighed. Farverne er hovedsagelig blå, flaskegrøn og rødbrun. Udsmykningen er udført af dekorationsmaler Jens Møller-Jensen i forbindelse med Gotfred Tvedes istandsættelse 1909-10. Møller-Jensen var på samme tid beskæftiget med at dekorere rådhuset i Holbæk¹³. Sin første større opgave havde han fået af Martin Nyrop med udsmykningen af referenternes og tilhørernes værelser i Københavns rådhus og borgertrappen i tårnet samme-steds.

Oprindeligt var kirkens indre langt rigere dekoreret end nu. Det fremgår af ældre fotografier, et, hvor rummet ses mod øst og et andet set mod vest, at endevæggene var malet med en kvaderstens-

dekoration. Apsishvælvet var overstrøet med stjerner, mens korets og skibets hvælv var hvide og i toppen havde en roset. Alle gjord- og skjoldbuer var ligeledes dekorerede (sml. fig. 2). Det ses også, at halvsøjlerne havde forskellig bemaling, som efterlignede en mosaikdekoration – såkaldt cosmatisk arbejde – ligesom man finder det f.eks. i klostergangen ved domkirken i Monreale i nærheden af Palermo på Sicilien. Rundt om indgangsdøren i vest var der malet en ramme med tidstypisk rankeslyng.

Inventaret

Et ønske om i den nye kirke at genanvende så mange materialer som muligt fra den gamle bygning ser ikke ud til at være blevet efterkommet. Derimod overflyttede man en del af inventaret. Til det ældste hører den romanske døbefont af granit, der meget vel kan være samtidig med den oprindelige kirke. Den er enkelt udformet og tilhører en gruppe, som, med forskellige variationer, især træffes i omegnen af Roskilde og må formodes at være udgået fra et eller flere værksteder i stiftsstad¹⁴. Fontens fod er keglestubformet med en rundstav ved overgangen til kummen; på siden ses en afløbsrende, som delvis er lukket med cement. Foden er hugget for sig selv og cementeret fast til den nærmest cylinderformede kumme, hvis eneste dekoration er en tovsnoning foroven. Indvendig findes i bunden en tragtformet fordybning med afløbshul. I de katolske tider må der have eksisteret en træprop, som kunne fjernes, når det indviede dåbsvand skulle fornys. Ad afløbsrenden på foden løb vandet da ned i kirkens grund. Efter at skikken med at dyppe dåbsbarnet i vandet var ophørt, forekom selv en mindre fontekumme urimelig stor at fylde; derfor blev dåbsfadene indført.

Det dåbsfad med kande, som i dag hører til fonten, er lavet af tin; i forbindelse med overflytning til den nye kirke blev begge dele forsolvet. Fadet er 61 cm i tværmål; det har svejftet kant med riflet, profileret fortykkelse. På den brede rand er graveret en rokokokartouche med giverindskrift: »Dette døbefad er af Kierkens Verge Sal(ig) Niels Christophersen Dyrelund og efterlever(ske) Maren

Christens Datter Dyrelund Skienket til Uggerløse Kierke d 27 Marty Anno 1785«. Under fadets bund ses tre stempler, der ifølge en museumsindberetning fra 1910, allerede da var slidte. Det første tydedes dengang som tre tårne med krone over (Københavns bymærke), og nedenunder sås et årstal, muligvis 1717. Det andet viste en engel omgivet af palmegrene, hvorover uidentificerede bogstaver. Af det tredje var kun halvdelen bevaret; her læstes »ichsen« over »enhavn« med et bladlignende ornament nederst. Sammenstillingen af disse tre stempler viser imidlertid, at det er Københavneren Friderich Friderichsen, der har leveret fadet; han blev mester 1747, og det er utvivlsomt dette årstal og ikke 1717, der har stået i bymærket¹⁵. Tinstøbernes stempel bar nemlig det år, hvori den pågældende blev optaget i lavet. Stemplet med englen angiver kvaliteten, her såkaldt engelsk tin, dvs. det fineste, som trods navnet godt kan være støbt i Danmark¹⁶.

Dåbskanden har pæreformat korpus med stor tud, hvælvet låg og bøjleformet hank, hvis gæk er fremstillet som en løve med kugle under forpoterne. På hver side af korpus er graveret givernes spejlmogram, henholdsvis MCD og NCD indrammet af palmegrene og med en grevekrone over (fig. 5).

Foruden det nuværende dåbsfad har vi kendskab til et ældre, der ifølge en indberetning 1758 fra præsten Niels Bruun var skænket 1677 af Anders Hansen i Landbyetorp og hans hustru Anna Tues Datter »Gud til Ære og Efterkommerne til Ihukommelse«. Dets udseende og tidspunktet for dets forsvinden fra kirken kendes ikke.

De to stager, der står på alteret er ligesom fonten og dens tilbehør overført fra den gamle kirke. Formentlig ved denne lejlighed er de moderniseret ved, at der på de tidligere bens plads er anbragt tre vingede løver, som ligger på en fælles, trekantet fodplade med konkave sider. Fod- og lyseskål er ensdannede, fodskålen dog størst; skaftet er cylinderformet med tre ringe, hvoraf en større med spids-ovalt tværsnit på midten. I Sønder Jernløse kirke finder man tilsvarende alterstager i deres oprindelige, gotiske form. Til alterets udstyr hører også en syvarmet stage fra århundredskiftet og en bibel, der på ryggen bærer påskriften: »Frederik og Ida Suhr« samt »2. Marts 1869«. Denne dato blev Ida Pøhls gift med Frederik Suhr, som fra

1874 administrerede Den Suhrske Stiftelses godser og boede på Bonderup. Han døde 1891, og efter hendes død to år senere modtog kirken deres bibel som testamentarisk gave. Forinden havde ægteparret skænket flere lysekroner til Ugerløse kirke (jfr. side 39).

Altersølvet stammer fra forskellig tid. Kalken (fig. 4) er udført 1824 af Københavnersølvsmiden Johan Isbrand, hvilket fremgår af stemplerne ved bægerets mundingsrand og under foden. Der er fire: et rektangulært mestermærke hvori bogstaverne IIB for Johan Isbrand, Københavns bymærke med årstallet (18)24, et gardeinmærke for Christian Peter Næbo, der 1823-27 kontrollerede sølvets lødighed, og som månedsmærke tvillingernes tegn¹⁷. Sølvstempler skal læses på en anden måde end tinstempler. Ifølge en forordning 1608 var sølvsmidene nemlig pligtige til at udskifte deres stempel hvert år; derfor angiver det årstal, som findes i mestermærket og/eller bymærket genstandens forfærdigelsesår (sml. dåbsfadet fra 1785). Det må dog bemærkes, at det kun var i København, at man holdt sig bestemmelseerne efterrettelig. De større provinsbyer fulgte den blot delvis, og de mindre sjældnere. Disken i Ugerløse er et eksempel herpå. Den er stemplet af J.N.V. Kjølstrup, der havde borgerskab i Slagelse fra 1835 til 1846, da han flyttede til Ringsted, hvor han forblev til sin død 1894. Den helt glatte disk kan derfor på grundlag af stemplerne ikke tidsfæstes nærmere end til årene mellem 1835 og 1893. Et ønske 1861 om en større og mere hul »patene« giver formentlig det omtrentlige anskaffelsesår. Kjølstrup har stemplet sin disk to gange, hvilket ikke er ualmindeligt på sølvtøj fra provinsen.

Som så mange andre kirker har Ugerløse også en alterkande af sort porcelæn med guldkors. Det er muligvis den, der bestiltes 1844, hvorved man efterkom et cirkulære, der året før var udsendt af Danske Kancelli. En tilsvarende skål, som endnu ses i en del kirker, er derimod ikke omtalt eller kendt her.

I korbuen er placeret et sengotisk krucifiks (fig. 6). Den lidende Kristusfigur hænger i skråt strakte arme med let krummede fingre. Hovedet, som er faldet ned på højre skulder, bærer turbanagtig tornekrone flettet af grene, hvori ses spor efter torne. De dybtliggende øjne er åbne, næsen bred og lige, munden lukket. Det bølgede overskæg går i et med hageskægget. En lok af håret falder ned på højre

Fig. 4. Alterkalk udført 1824 af den københavnske sølvsmed Johan Isbrand.

Fig. 5. Dåbskande af forsvøvet tin (Lennart Larsen fot.).

skulder. Lændeklædet er svøbt således om de smalle hofter, at den ene flig hænger ned på venstre side, mens den anden midtpå er stukket om bag klædet og kommer frem mellem lårene. Benene er bøje- de, fødderne strakte og korslagte med den højre øverst; én nagle er banket gennem dem. Korstræet er hvælvet og har langs kanten en ramme med hulede skiver, der må tænkes at have været malet med forskellige farver for at illudere som ædelstene. I det hele taget har stafferingen spillet en betydelig rolle, fordi detaljerne ofte formedes af maleren i kridtgrunden. Her i Ugerløse har krucifikset været ud- sat for adskillige mere eller mindre hårdhændede restaureringer og er nu berøvet al farve. En nøjagtigere datering er vanskelig, da der kun findes få daterede, middelalderlige krucifikser til sammenligning. Den skrå hovedstilling med turbanagtig tornekrone, armene, lændek- klædets udformning og de korslagte fødder, tyder på, at udførelses- tidspunktet ligger o. 1475.

I den gamle kirke stod prædikestolen i skibets nordøstre hjørne, hvilket dog næppe var dens oprindelige plads. Almindeligvis var prædikestolene her i landet anbragt i sydsiden, helst ved et vindue, hvorved præsten kunne ses og høres af hele menigheden og fik bedre lys til at læse ved. Denne placering foreskrev Peder Palladius, Sjællands første evangeliske biskop, i sin visitatsbog, der ikke er en beretning om faktisk afholdte visitatser, men en bog med de retningslinier, hvorefter det evangeliske kirkeliv skulle indrettes i årene efter reformationen. Den antages at være affattet 1541.

I Ugerløse nye kirke er prædikestolen anbragt i overensstemmelse med det gamle påbud. Dens hovedbestanddel er udført år 1600 ifølge et nu forsvundet årstal i gesimsfrisen. En skriftlig kilde fra midten af 1700-tallet meddeler, at man på prædikestolen kunne læse følgende: »Halleluja, er Gud med os, hvo kan da være imod os. Anno domini 1600. Hr. Christopher Pedersen. Verba domini manet in æternum. Christ. Jørgensen«. Christopher Pedersen var præst i Ugerløse fra 1596 til 1640, og Christ. Jørgensen kan tænkes at være kirkeværgen. Ved flytningen blev stolen ændret og repareret, og kun dele af indskriften er bevaret i postamentfelterne og gesimsfrisen.

Stolen består af fem fag adskilt af kvindelige og mandlige hermer. De oprindelige stykkers billedskærerarbejde minder så meget om det håndværk, man finder på prædikestolen i Snoldelev lidt sydøst for Roskilde, at det er nærliggende at formode, at begge stole er udført i samme værksted. Stolen i Snoldelev bærer Oluf Nielsen Krogs signatur på et postamentfremspring og i frisen årstallet 1594¹⁸. Han har leveret inventar til adskillige kirker på Roskildeegnen, til Undløse blandt andet en kirkestol signeret med initialerne ON og en krog.

I forbindelse med overflytningen til den nye kirke blev der som nævnt foretaget adskillige ændringer og fornyelser. Prædikestolens storfelter rummer nu hver en evangelist, der er savet ud i finér med forbillede i Thorvaldsens figurer i Vor Frue kirke i København. I de to yderste felter er indsat deкупørarbejde (træarbejde med indlagte figurer af finér, også kaldet intarsia) forestillende en stiliseret plante (fig. 7). Ideen til denne form for udsmykning kan være kommet fra Ole Bernt Suhr og udsprunget af hans erfaringer fra genopbygningen af Frederiksborg slot efter branden¹⁹. Som nævnt ovenfor sad

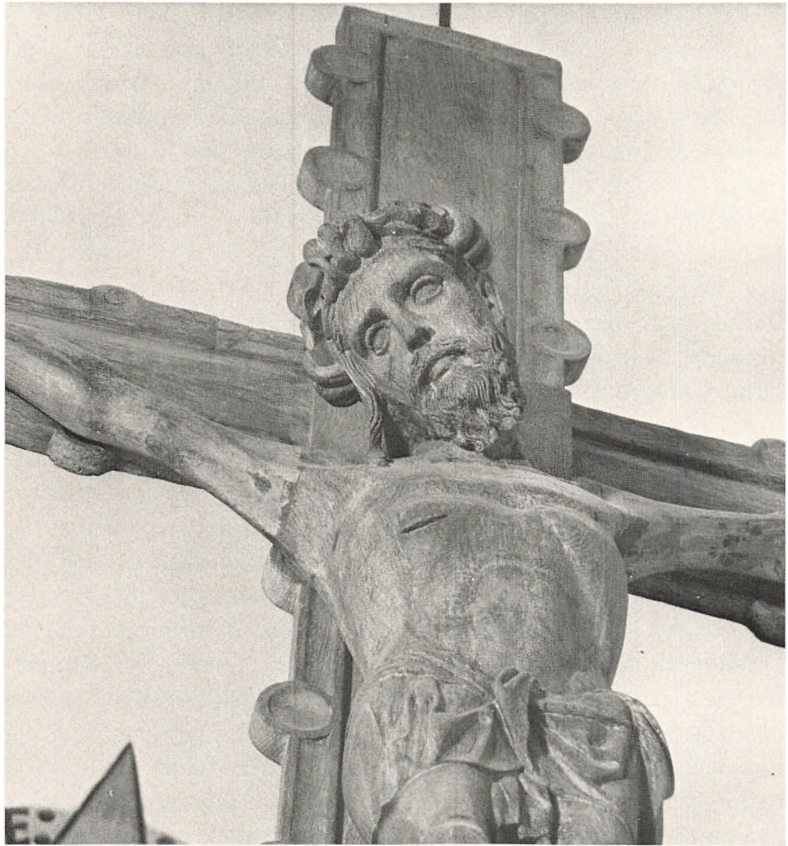

Fig. 6. Detalje af det gotiske korbuekrucifiks (Lennart Larsen fot.).

Suhr i bestyrelsen for Frederiksborglotteriet, hvis første opgave blev at betale istandsættelsen af træværket i det kongelige bedekammer. Her var tale om fornemt intarsia i rammerne omkring de 23 malerier, som brygger I.C. Jacobsen havde bestilt hos Carl Bloch²⁰. Samtidig med færdiggørelsen af de sidste malede Bloch 1870 et portræt af O.B. Suhr, og en halv snes år senere leverede han altertavlebilledet af Den vantro Thomas til Ugerløse kirke. Motivet hører

hjemme i emnekredsen fra bedekammeret, hvor det imidlertid havde måttet udgå på grund af pladsmangel. Carl Bloch anså selv de religiøse billeder for den væsentligste del af sin kunst, og i den genre har han efter vor tids synspunkt ydet en ikke ringe indsats ved at fremkomme med en ny opfattelse af de nytestamentelige motiver.

Alterbilledet, som er malet med olie på lærred, er signeret i dets nedre, højre hjørne og dateret 1881. Farverne er få og ret mørke. Maleriet er indsat i en baldakinopbygning opstillet foran en trævæg, der smykkes af tre rundbuede arkader til hver side (sml. fig. 3). Baldakinen hviler på søjler, som bæres af liggende løver. Den spærformede, øvre afdækning krones af et forgyldt, latinsk kors. Hele udformningen minder om kirkens indgangsportal, og forbilledet må søges sammesteds.

Denne alteropbygning kom i stedet for den gamle kirkes altertavle fra begyndelsen af 1600-tallet. Fire søjler, der nu bruges som støtter under prædikestolen, stammer fra denne tavle og viser, at den har været af en almindelig, arkitektonisk komposition, ligesom den, der for eksempel er i den nærliggende Søndersted kirke; muligvis var altertavlen i Ugerløse udført i samme værksted, som har forsynet adskillige af egnens kirker. Ifølge den tidligere omtalte præsteindberetning fra 1758 stod årstallet 1619 på tavlen, hvilket stemmer med den stilistiske datering af søjlernes prydbælter. Desuden var der forneden, dvs. i postamentfeltet, malet indstiftelsesordene: »Kristi Blod rensar os af alle Synder«. Man kan da formode, at der i midtfeltet har været en fremstilling af nadveren. Denne eller en korsfæstelses-scene var de oftest forekommende motiver i altertavlernes storstykker på denne tid.

Alterbordet består i al sin enkelthed kun af en fyrretræskasse med skab i bagsiden. Det dækkes af et nyt alterklæde af rødt fløjl kantet af en guldgalon og med et latinsk kors af samme materiale. Alterdugen er ligeledes ny. Men i Nationalmuseet opbevares en, som ifølge opgivelse fra den antikvitetshandler, der i 1910 solgte den til museet, skal have været brugt som alterdug i Ugerløse kirke. Den er formentlig frembragt med verdsligt formål for øje, og er på et os ukendt tidspunkt blevet skænket til kirken²¹. Tilsvarende fremgangsmåde kendes fra dåbsfade og lysekroner, der ofte har været

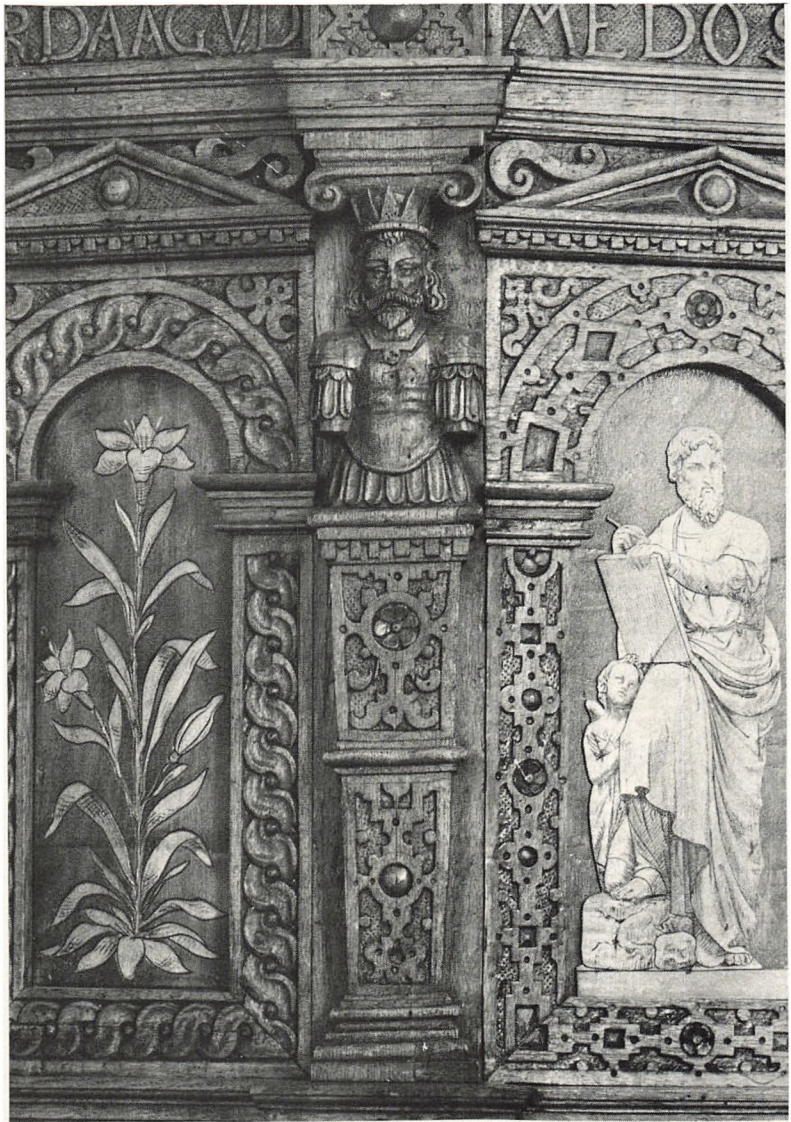

Fig. 7. Detalje af prædikestolen. Herme flankeret af felt fra 1876 med intarsia og gammelt felt, hvori udsavet evangelistfigur fra samme år (Lennart Larsen fot.).

brugt en årrække i hjemmene, før de skænkedes til en kirke. I sin første skikkelse var dugen lang og smal; da den overgik til kirken, blev den klippet i stykker og atter syet sammen, så den kunne passe til alterbordet. Materialet er lærred, broderet med silke, blandt andet rødt, som synes at have været særlig yndet her i landet, hvor man i øvrigt hovedsagelig anvendte de enkleste teknikker som kontursting, kædesting, forskellige knuder, fladsyning og nedlagt syning. Silke-trådene er mange steder slidt helt af, så at kun påtegningen står tilbage. Dekorationen består af seks cirkelfelter, som rummer gammeltestamentelige scener. Mellem felterne er der vaser, hvori er stukket nellikelignende blomster og lange ranker med akantusblade, som udfylder al plads mellem medaljonerne. Vaserne flankeres af fugle, der sidder på en gren. Medaljonerne indrammes af dobbelte kantborter, og imellem dem er med fyndige rim angivet, hvad scenen i feltet forestiller. Der er tale om almindeligt forekommende motiver: David og Goliath (fig. 8), David og Bathseba, Absalons død, Susanna, Jesus og samaritanerinden ved brønden samt Isaks ofring. Som det kendes fra malerier, træskærerarbejder m.m. er fremstillingerne udført efter grafiske forbilleder (fig. 9). I dette tilfælde har man anvendt træsnit i Christian d. III og Frederik d. IIs bibler og til scenen med Susanna to kobberstik af nederländeren Abraham de Bruyn (1540-87?). Flere af dugens ornamentmotiver genfindes på en gruppe, hvoraf de tre er daterede 1660, 1662 og 1672(?). Da også billedfremstillingerne i øvrigt er nært beslægtede, må en datering af denne fornemme dug til 1660'erne eller 70'erne forekomme sandsynlig.

Stolestaderne er udført til den nye kirke; de er ganske enkle, af en type, som ikke sjældent anvendtes på denne tid. Gavlene er glatte og har foroven en halvrund afslutning; de er dekoreret med maledes cirkelfelter, hvori der er forskellige geometriske mønstre inden for en svagt fremspringende kantliste. Angående stole i den gamle kirke, fremgår det af et syn 1806, at i hvert fald dem i nordsiden havde bevaret dørene, idet man ønskede to hensatte døre på kvindesiden bragt på plads. 1842 trængte adskillige stoledøre til at rettes, så de kunne lukkes op og i, hvorfor man tør formode, at stolene lige til kirkens nedbrydning havde bevaret lågerne. Det gamle stoleværk kan have hørt til »rudera«, som solgtes 1875 og indbragte 375 kr.

På skibets vægge hænger ialt seks salmenummertavler til skyde-numre. På et ældre billede af kirkens indre (fig. 2) ses nord for korbuen et nyere krucifiks, som nu hænger over indgangsdøren i vest.

Lysekronerne er alle skænkede af Frederik Suhr og hans hustru. I koret hænger en krone fra o. 1700²²; den har to gange otte s-formede arme, som udgår fra en profileret stamme, der ender i en stor hængekugle med graveret giverindskrift fra 1883 og med en drueklase forneden. Den afsluttende figur foroven er Jupiter, der med tordenkile i hånden, rider på sin hellige fugl, ørnen. Kronerne i skibet, som kirken modtog 1886 ifølge indskriften på en af dem, er udført i barokform, formentlig ved den tid, de kom til kirken.

I tårnrummet står en pengeblok af træ, der på grund af sin enkle udformning er vanskelig at datere. Muligvis er det den, der anskaffedes 1864.

Orglet er bygget 1884 af A.H. Busch & Sønner, København og restaureret af Gunnar Fabricius Husted 1975-76. Det har otte stemmer, eet manual (C-f^{'''}) og anhangspedal (C-d[']); dispositionen er følgende:

Bordun 16 Fod	Octav 4 Fod
Principal 8 Fod	Gemshorn 4 Fod
Gedackt 8 Fod	Flöite 4 Fod
Salicional 8 Fod	Gemshorn 2 Fod

samt klokkespil med fire klokker.

Funktionen er rent mekanisk med sløjfevindlade. Det originale anlæg med to store kassebælge til betjening af en bælgræder, er bevareret og kan stadig benyttes; normalt leveres luften dog fra en nyere parallel-magasinbælg med tilhørende elektrisk blæser. Instrumentet er et velbevaret eksempel på A.H. Busch's gedigne byggemåde. Vindladen er af udsøgt ege- og fyrretræ, de 432 piber af fyrretræ, tin-blylegering og zink²³.

Den egetræsådrede facade har tre pibefelter, hvoraf det midterste er det største. På grund af orglets opstilling på et indskudt stokværk i tårnrummet er den øverste del af facaden skjult bag hvælvet vestligste gjordbue.

Fig. 8. Detalje af silkebroderet lærredsdug, der nu opbevares i Nationalmuseet. Scenen viser David og Goliath udført efter forlæg i Frederik II.s bibel (se fig. 9), dog stammer vognen fra illustrationen i Christian III.s bibel (Lennart Larsen fot.).

Fig. 9. Illustration i Frederik II.s bibel, brugt som forlæg for fremstillingen, der ses på fig 8 (Lennart Larsen fot.).

På vej op til klokkerne står urværket, hvis ramme er af støbejern, signeret Bertram Larsen Kiøge. Det fint udførte ur består af time-slagværk og ottedøgns gangværk, reguleret med pendul og stiftgang, en gangmekanisme, som er særligt velegnet til tårnure. Den blåmalede urskive med romertal sidder på tårnets vestside. Uret er jævngammelt med kirken.

Oppe i tårnet hænger to klokker fra den gamle kirke; den største er ældst og må være støbt 1489, selv om der i skriftbåndet om halsen læses årstallet 1689. Ikke alene bogstavtyperne og selve klokken form, men også de to støbermærker, der findes på klokkelegemet, angiver, at der er sket en fejl; to typer er blevet byttet om, således at der i stedet for MCD står MDC, hvorved klokken forekommer 200 år yngre, end den virkelig er. En sådan fejltagelse kendes også fra andre klokker²⁴. Indskriften, hvori årstallet indgår, lyder: »Ave Maria, anno domini 1689 (1489) feria secunda ante omnium sanctorum«

(»hil være dig, Maria. I herrens år 1689 (1489) på den anden festdag før Allehelgen«). Den efterfølges af to støbermærker, som står for Johannes Pauli (Hans Paulsen) og Oluf Kegge, hvis navne forekommer på en klokke i Vallensved fra 1494. Også på klokker i Vejby og Lyngø i Nordsjælland findes de samme støbermærker²⁵.

Ugerløse kirkes anden klokke (fig. 10) er ifølge den latinske indskrift støbt 1675, mens Christian d. V var konge over Danmark og Norge, og da rentemester Henrik Müller til Dragsholm, Sæbygård og Skjoldnæsholm var kirkens patron. Indskriften dækker den ene side af klokkelegemet; om halsen er der en bort af englehoveder. 1972 fik klokken svejset nyt metal i kanten.

Gravminder findes der ingen af i den nuværende kirke. 1805 blev det ved lov forbudt at foretage begravelser inde i kirkerne, og de epitafier, som i hvert fald endnu 1842 hang på væggene i den gamle bygning har man åbenbart ikke ønsket at overføre til den nye. De må tænkes at være gået samme vej som bygningsresterne. Et epitafium på nordvæggen betegnedes som smukt; det var et minde over Niels Dyrelund, hvis navn kendes fra dåbsfadet og -kanden. Indskriften oplyste, at han var født 24. maj 1713 og døde 8. november 1776. En gravsten over ham eller hans hustru ligger nu på kirkegården, vest for tårnet ved siden af det Suhrske gravsted. Den er næsten helt udslidt, kun navnet »Dyrelund« skimtes. I hjørnerne er der cirkelfelter med indlagt hvid marmormedaljon, som sikkert oprindeligt har haft reliefudsmykning. Stenen anvendtes i mange år som trappesten, men er nu af den betænksomme graver reddet fra fortsat nedslidning.

Det Suhrske gravsted hegnes af et støbejernsgitter. Indenfor er rejst et monument af poleret sort marmor over: »Gudsadministrator Frederik Suhr født 22. oktober 1818, død 22. januar 1891 og hustru Ida Caroline Elisabeth Pøhls født 26. juni 1819, død 3. februar 1893«.

Den gamle kirke

Herefter vil det være på sin plads, så vidt det er muligt, at danne sig et indtryk af den kirke, som blev revet ned. I et brev dateret 12. maj 1875 har arkitekt Holsøe givet en beskrivelse af bygningen; heri

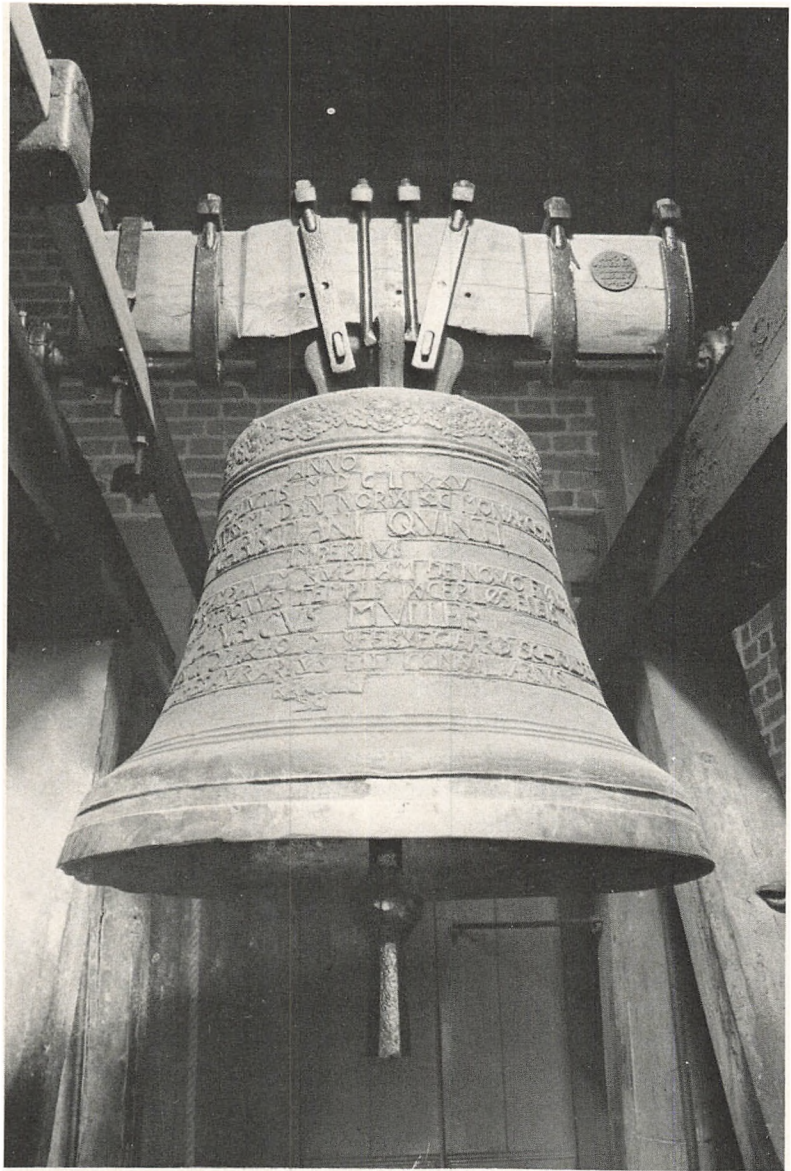

Fig. 10. Klokke støbt 1675 (Lennart Larsen fot.).

bruger han om visse ting andre ord, end vi gør i dag, f.eks. rullesten for marksten, kalktuf for frådsten, rundbue- og spidsbuestil for romansk og gotisk. Den for sin tid omhyggelige beskrivelse er imidlertid den eneste og derfor den bedste kilde, vi har om den forsvundne kirke, og den fortjener at læses i sin helhed:

»Den nuværende Uggerløse Kirkebygning bestaar af et hvælvet Skib og Chor med en halvrund, hvælvet Chorafslutning. Mod Vest findes en lav Taarnbygning af Skibets Brede, mod Syd et Vaabenhus med Bjælkeloft og mod Nord en lav Udbygning fra Choret med Indgang fra samme. Alle Murene ere opførte af utildannede Rullesten og Kalktuf, hvorimod Hvælvingerne og Pillerne, som bære Gjordbuerne, ere opførte af tykke Mursten, ligesom de Murtakker, der findes paa Gavlen over Vaabenhuset og Chorets østlige Gavl. Alle Tagene, saavel over Skibet, som over Taarnet, Choret og den runde Chorafslutning, ere dækkede med røde Tagsten.

Indgangen til Kirken er mod Syd gennem Vaabenhuset. Fra Skibet dannes Indgangen til Choret af en Bue i Rundbuestil. Paa hver Side af denne findes en Niche, midt mellem disse og Indgangsbuen springer en halvrund Pille frem med Spor af Capitæl og Basis, ligesom der mellem den øverste Del af Capitælet og Nicherne findes et Par fremspringende Rundstave. – Da Nicherne nu ere halv skjulte af Hvælvingernes Gjordbuer, og da den indvendige Side af Ydermurene over Hvælvingerne er afpudset, er det utvivlsomt at Kirken oprindelig har havt Bjælkeloft.

Alle Hvælvingerne ere opførte i Spidsbuestil med fremspringende Gjordbuer og Tverriper. Gjordbuernes Bærepiller ere ligeledes fremspringende. Muren mellem Skibet og Taarnet er gjenembrudt for at forøge Pladsen i Kirken med Taarnets underste Rum, som er overhvælvet men uden fremspringende Gjordbuer.

Midt gennem Kirken er en Gang med Stole paa begge Sider. I Skibets nordøstlige Hjørne er Prædikestolen, foran Chorafslutningen er Alteret med en Altertavle og i Chorets nordvestlige Hjørne staar indmuret i Gjordbuens Pille en Kampestens Døbefond. – Saavel Prædikestolen som Altertavlen er fra en senere Tid, saaledes som disse i Almindelighed findes i vore Landsbykirker.«

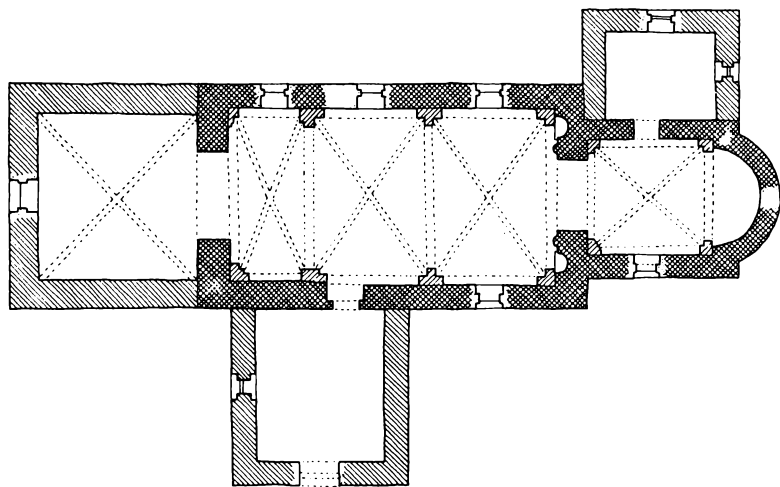

Fig. 11. Plan 1:100, af den nedbrudte kirke. Tegnet af Kjeld de Fine Licht 1976.

Holsøes redegørelse ledsages af et sæt tegninger, som udmærket supplerer beskrivelsen: opstalter af øst-, syd- og vestfacaderne, et længdesnit og et tværsnit samt en plan.

Af hensyn til pladsen har det ikke været muligt her at gengive Holsøes tegninger, der ligger på Nationalmuseet; men de har dannet grundlag for grundplanen fig. 11 og rekonstruktionsskitzen fig. 12.

Den bygning, som forsvandt, var præget af ændringer og udvidelser gennem flere århundreder. Den oprindelige, romanske kirke, der formentlig var opført i tiden henimod år 1200, har været ret enkel og bestået af apsis, kor og skib. I skibet opholdt menigheden sig; det smallere og lavere kor østfor var beregnet til præsteskråben, og i den halvrunde apside længst mod øst stod alterbordet. Ikke alle romanske kirker havde apsis, men spredt rundt i landet er der enkelte kirker eller grupper, der er forsynet med denne form for østafslutning. På Holbækegnen findes en sådan gruppe, hvortil Ugerløse hører sammen med f.eks. Nørre og Sønder Jernløse, Butterup og Granløse. Sidstnævnte sted er apsidens oprindelige, cirkulære vindue beva-

ret. Måske har der også i Ugerløse eksisteret et rundt vindue, men vi ved næsten intet om bygningens enkeltheder. Formentlig har der været tre vinduer i hver langmur. De har været små og siddet højt, som det endnu ses på nordsiden af kirken i Skellebjerg, vest for Dianalund.

Adgangen til kirken foregik for mændenes vedkommende gennem en dør i skibets sydmur, mens kvinderne benyttede en dør i nordsiden. Denne indgang var tilmuret, da kirken blev revet ned, og lukningen kan muligvis være foretaget allerede i middelalderen, da våbenhuset blev opført. På grundplanen fig. 11 er dørstedet markeret ved prikning, fordi tilmuringen også kan have fundet sted senere. Om norddøren fortælles det sagn, at en lindorm skulle have lagt sig foran døren og derved hindret folk i at komme i kirke. Efter i syv år at have opfodret en tyr med mælk og hvedebrød, blev denne så stærk, at den kunne stange lindormen ihjel. Som det så ofte er tilfældet, kendes sagnet også fra andre steder, f.eks. Ejby kirke ved Køge.

Udformningen af skibets østvæg var det mest bemærkelsesværdige træk ved den gamle Ugerløse kirke. Til supplerung af Holsøes tegning af denne væg findes som første blad i første bind af serien »Ældre nordisk Arkitektur« en detailopmåling, udført 1870 af Thorvald Groth, fig. 13. Flere omstændigheder godtgør, at maler Groth har pyntet på de faktiske forhold, men hans og Holsøes fremstillinger er dog overensstemmende i hovedtræk og gengiver en disposition af skibets østvæg, der efter danske forhold er så usædvanlig, at man alene af denne grund meget må beklage kirkens nedrivning. I væggen til hver side for koråbningen sad en rundbuet sidealterniche, og pillen mellem åbning og niche var dekoreret med en (muligvis forsænket) halvsøjle med base og kapitæl. Alle disse elementer var komponeret sammen på en overordentlig fornem måde, idet den gennemgående sokkel dannede væggenes grund og stod i relation til søjlernes enkle baser. På en lignende måde var nichernes kragbånd forbundet med søjlekapitælerne og den store centralåbnings vederlagsprofiler.

Sidealternicher kendes i adskillige kirker, f.eks. den fornemme Mariekirke i Væ i det nordøstre Skåne fra første halvdel af 1100-tal-

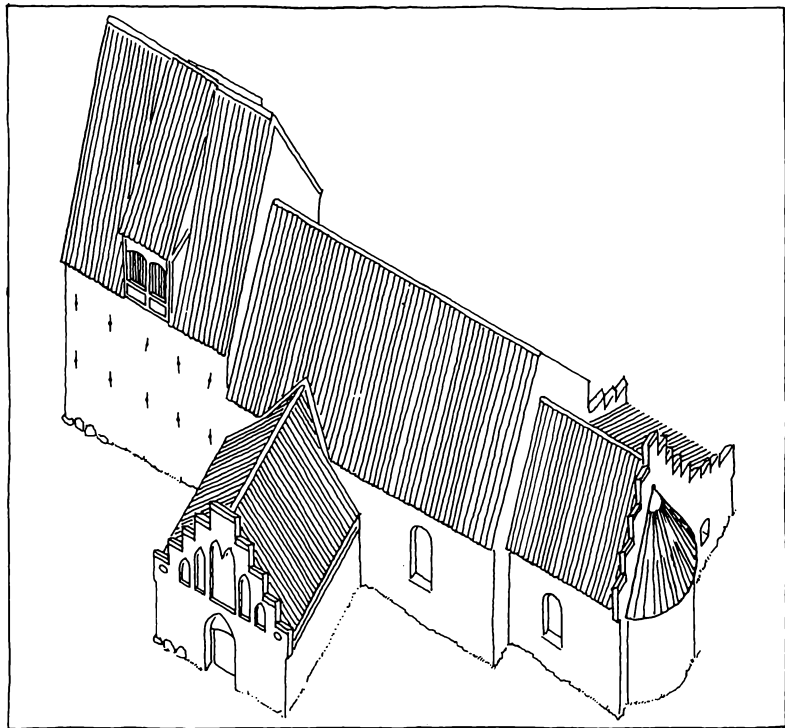

Fig. 12. Rekonstruktionsskitse, 1:300, udført på grundlag af N.P.C. Holsøes tegninger i Nationalmuseet af den middelalderlige kirke. Tegnet af Kjeld de Fine Licht 1976.

let. Hovedparten af de kirker, som har sådanne nicher, synes at høre hjemme i slutningen af århundredet eller i begyndelsen af 1200-tallet. Her skal peges på Gislev og Gumløse kirker i Skåne, Nebbelunde, Gurreby, Tirsted og Åstrup på Lolland og Falster. Også nabokirkerne i Butterup og Granløse skal nævnes.

Den særligt gennemførte måde, hvorpå triumfvæggen blev udformet i Ugerløse, og som – med andre enkeltheder – har en parallel i det lille kapel Borrie, nordvest for Ystad, vidner om, at en kyndig bygmester har været til stede ved opførelsen. Holsøe har bemærket og fremhæver udtrykkeligt, at kirkerummet (bortset fra apsiden) op-

rindelig havde fladt træloft. Som det var sædvanligt på Fyn og Sjælland og i Skåne, blev kor og skib i Ugerløse kirke forsynet med hvælv på et senere tidspunkt i middelalderen. Da det ville have været et både stort og vanskeligt arbejde at hugge false i væggene til bæring af hvælvene, gjorde man det, der var nemmere og billigere og derfor det almindeligste. Man placerede i rummenes hjørner, og i skibet tillige ved langvæggene, nogle falsede piller, som blev forbundet med skjold- og gjordbuer, hvorpå hvælvene muredes. Ofte gjordes alle hvælvfag i skibet lige store, men i Ugerløse har det utvivlsomt været dørens placering, som var skyld i, at det vestlige fag blev så kort.

To af hjørnepillerne medførte, at sidealternicherne i skibets triumfmur blev delvis dækket. Måske har man i stedet muret nye, større alterborde foran, således som det kendes i andre kirker.

I gotisk tid har man på korets nordside tilføjet et sakristi, hvis østmur muredes i forlængelse af korets. Samtidig forsynede dettes østgavl med kamtakker i fortsættelse af sakristiets. Tilsvarende ordning kendes blandt andet fra nabokirkerne i Kvanløse og Sønder Jernløse, samt fra Værsløv i Skippinge herred. Sakristiet var kirkens »boks« til opbevaring af kostbarheder, såsom messeklæder og de hellige kar; derfor var vinduerne små og gerne forsynet med gitre, og oprindeligt var der aldrig adgang udefra, men kun fra koret. Normalt har sakristierne været forsynet med hvælv, men en notits fra 1840 tyder på, at dette ikke var tilfældet i Ugerløse.

Ud for indgangsdøren på skibets sydside opførtes et våbenhus, hvis kamtakke gav prydedes af fem spidsbuede blændinger flankeret af cirkelblændinger. Kirkens regnskaber omtaler et vindue, uden at det kan afgøres, om det sad i øst- eller vestmuren; om indgangen i sydgavlen ved vi, at den blev udvidet 1871, samtidig med at der indsattes en ny dør. Indvendigt havde rummet bjælkeloft.

Våbenhusene har tjent flere formål. Dels fungerede de som kirkens forhal og vindfang, dels var det her, mændene stillede deres våben under gudstjenesten. Den svenske ærkebiskop Olaus Magnus skriver således i sit store værk om de nordiske folks historie, som udkom i Rom 1555, at bønderne gik væbnede til kirke, men lagde våbnene enten uden for kirken eller i dennes forhal²⁶. I kirkeregning-

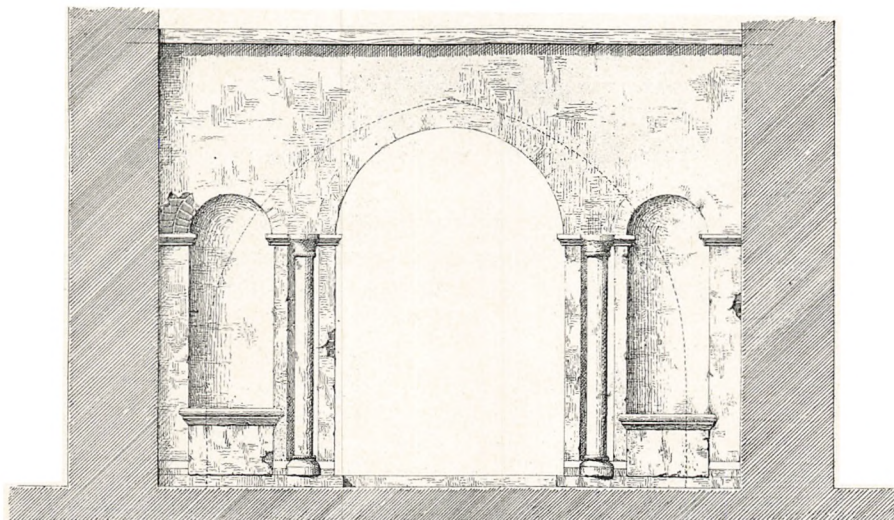

Fig. 13. Triumfvæggen i den nedbrudte kirke, 1:75. Tegnet af Thorvald Groth og gengivet i *Eldre nordisk Arkitektur*.

skaberne fra 1600'erne nævnes ikke så sjældent et geværskab i våbenhuset. Her plejer også at være murede bænke, men sådanne tegner Holsøe ikke.

Formentlig som kirkens sidste tilføjelse rejstes et tårn ved skibets vestgavl. Ifølge Holsøes tegning var tårnet ganske lavt, »dværgagtigt«, som J.H. Larsen siger i sin beskrivelse 1842. Opførelsen har antagelig fundet sted omkring den tid, da reformationen vendte op og ned på mange forhold og blandt andet gjorde alvorligt indhug i kirkernes indkomster. Det er tænkeligt, at byggeriet i Ugerløse gik i stå af mangel på penge, og at kirken derfor måtte nøjes med det svære, undersætsige tårn, som fandtes før nedrivningen. Imidlertid har en bygmester, måske på et senere tidspunkt, behændigt søgt at sløre de faktiske forhold ved at give tårnet en usædvanlig stejl taghældning. Når kirken sås fra de lavere liggende marker vestfor, har den nok ikke været uden en vis monumentalitet. Hertil bidrog yderligere den såkaldte taskekvist af bindingsværk, som var indsat i hver af tårnets tagflader. Kvistenes luger var glamhuller, som åbnedes, når kirkens klokker skulle høres rundt omkring i sognet.

Da tårnet rejstes, slog man en stor åbning i skibets vestgavl, så kirkerum og tårnrum blev sat i indbyrdes forbindelse. Tårnrummet blev formodentlig overhævet straks; i alle tilfælde røber Holsøes bemærkninger og hans tegning, at dets krydshælv var muret på af-satte false i væggene, og at det ikke, som i skibet, hvilede på piller og skjoldbuer.

På det brede tårns sydfacade var der to rækker jernankre, som sikkert skriver sig fra en reparation i nyere tid, måske fra 1831 og 1832, da regnskaberne oplyser, at adskillige bjælker i begge lag blev udskiftet.

Noter og litteraturhenvisninger:

De udskrifter af arkivalier, som er foretaget til brug for redaktionen af »Danmarks Kirker«, har været stillet til min rådighed. Yderligere har jeg søgt oplysninger i Handelshuset J.P. Suhrs arkiv, som fra Rigsarkivet er overgivet til Erhvervsarkivet. Førstnævnte sted er der desværre kasseret hårdhændet i de år, som har interesse i denne sammenhæng, hvorfor en gennemgang er opgivet.

De væsentligste oplysninger er hentet fra den synsprotokol, der endnu beror hos sognepræsten, og som dækker årene fra 1862 og fremefter. De ældste synsprotokoller er afleveret til Landsarkivet for Sjælland m.m. Det samme gælder Bonderupgårds regnskaber, som findes i samlingen af private godsarkiver.

Noter

- ¹ 1857 var kirken under hovedreparation både indvendig og udvendig.
- ² O. 1830 havde det også været galt her.
- ³ Om dette byggeri, se Danske arkitekturstrømninger 1850-1950. En arkitekturhistorisk undersøgelse af Knud Millech under redaktion af Kay Fisker udgivet af Østifternes Kreditforening, Kbh. 1951.
- ⁴ Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie, Holbæk 1936-37, side 621 f., og Skt. Nikolai Kirke 1872-1972, Holbæk 1972.
- ⁵ Se H. Ring: Helsingørs Rådhus, i Fra Frederiksborg Amt 1976, Hillerød 1976.
- ⁶ Jfr. M. Galschiøt: Helsingør omkring Midten af forrige Aarhundrede, 2. udg., Kbh. 1960, side 182. Ifølge Weilbachs Kunstnerleksikon, Kbh. 1947-52, blev Holsøe 15. maj 1862 gift med Emilie Charlotte Klentz, datter af bagermester Gotfred Christian Vilhelm K.
- ⁷ Det kan tænkes, at kontakten er formidlet af B. Seidelin, hvis fader var overlæge på Skt. Hans. Se Skt. Hans Hospital 1816-1916. Jubilæumsskrift ved August Wimmer, Kbh. 1916.

- ⁸ H.A. Møller var 1862 konstitueret som generalauditor i søetaten, 1857-75 medlem af borgerrepræsentationen. Om de tre familiedirektører og medlemmer af slægten Suhr i det hele taget, se C. Nyrop: *Det Suhrske Hus i København 1749-1899*, Kbh. 1899, Max Groshennig: *Den Suhr'ske Stiftelse, dens Grundlægger og hans Slægt*, Kbh. 1912, og *Den Suhrske Stiftelse 1859-1959*, Kbh. 1959.
- ⁹ Jfr. Beretning om Frederiksborg Slots Gjenopførelse og Restaurering efter Branden d. 17. December 1859, Kbh. 1887.
- ¹⁰ Helga Stemmann: F. Meldahl og hans Venner, Kbh. 1926-31, III, 281.
- ¹¹ Der kendes igen eksempler på såkaldte dør- eller porthamre fra kirker, hvorimod skikken med at anbringe en udskåren bjælke med en lille indskrift over husets indgang er velkendt i det profane byggeri, jfr. Otto Norn: *Gamle Porthamre i Horsens*, i *Festskrift til Hugo Matthiesen*, Kbh. 1941.
- ¹² Ifølge Kristen Boers: *Af Ugerløse Sogns Historie*, Sorø 1949, side 48, var Christen Nielsen gårdmand, tingmand og kirkeværge og blev 1650 gift med Karen Nielsdatter. Efter hendes død ægtede han Anna Thuesdatter, der efter hans død 1672 blev gift med Anders Hansen i Landbytorp (jfr. forsvundet dåbsfad). Landbytorp var en gård i hvis sted Store Frederikslund mellem Sorø og Slagelse opførtes sidst i 1700'erne. Vedr. Jesumonogram se Frithiof Dahlby: *Symboler og tegn i den kristne kunst*, Kbh. 1967.
- ¹³ Se *Arkitekten 1910-11*, side 377-83.
- ¹⁴ Fonte svarende til Ugerløses findes bl.a. i Kvanløse og Terslev, variationer af typen i Sdr. Asmindrup og Kirke Eskilstrup for eksempel, jfr. M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*. Kbh. 1942.
- ¹⁵ Jfr. Kai Uldall: *Gammelt dansk tin*. Kbh. 1950, hvor F. Friderichsens stempel er gengivet bagest i bogen. I Nationalmuseets 3. afdeling findes en såkaldt kranstallerken anvendt som skydepræmie i Det kongelige danske Skydeselskab og danske Broderskab i København, fra 1752, og i *Kulturen i Lund* tre tilsvarende fra 1754 og 1755, alle udført af F. Friderichsen, jfr. Uldall og William Karlson: *Tenn i Kulturen*, i *Årsbok 1936*, Lund, side 21 og 33.
- ¹⁶ Krontin stemples kun med byvåbenet, og det tarveligere mangods med mesterens mærke to gange. Denne ordning indførtes med Frederik d. V's lavsartikler 1685, men byggede sikkert på ældre traditioner.
- ¹⁷ Jfr. Chr. A. Bøje: *Danske Guld- og Sølvmedemærker før 1870*. Kbh. 1946. Tillæg 1949.
- ¹⁸ Se »Danmarks Kirker«. Københavns amt, side 1030 og om værkstedet side 2256 ff.
- ¹⁹ I den forbindelse skal det nævnes, at et rum i L.P. Holmblads bolig på Amagerbrogade i København, nu Amagerbankens hovedsæde, er dekoreret med intarsia svarende til bedekammerets. Holmblad og Suhr var ungdomsvenner og sad i adskillige bestyrelser sammen, bl.a. Kunstfildslotteriets, jfr. ovenfor. Efter Suhrs død ægtede hans yngste datter, Anna Dorothea, Holmblads søn, Andreas Julius Lauritz, der blev familiedirektør 1879. – L.P. Holmblad var hovedmanden bag indsamlingen af frivillige bidrag til opførelsen af Sundby kirke på Amager og

- havde selv ydet et betydeligt beløb, jfr. Sigurd Jensen: Sundby kirkegård 1872-1972, i Historiske Meddelelser om København, Årbog 1972, side 117 f.
- ²⁰ Jfr. »Danmarks Kirker«. Frederiksborg amt, side 1886 og Rikard Magnussen: Carl Bloch 1834-1890. Kbh. 1931.
- ²¹ De fremstillede scener giver intet fingerpeg, da religiøse scener var almindelige også på verdslige genstande. Se i øvrigt Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede. Kbh. 1961.
- ²² Det var ikke ualmindeligt, at kirkerne som gave modtog lysekroner, der i en eller flere generationer havde hængt i et privat hjem. Som eksempel kan nævnes en krone fra første halvdel af 1600-tallet, der 1701 blev skænket kirken i Lyderslev, Præstø amt, jfr. Christian Waagepetersen: Lysekroner i Skandinavien fra gotik til klunketid. Kbh. 1969.
- ²³ Yderligere oplysninger om orglet kan fås ved henvendelse til Den danske Orgelregistrator, Musikhistorisk Museum, Kbh.
- ²⁴ Jfr. Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. IV, 200 og F. Uldall: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker. Kbh. 1906, side 213-14.
- ²⁵ Se »Danmarks Kirker«, Sorø amt, side 1039 og Frederiksborg amt, side 1309 og 1998.
- ²⁶ Jfr. M. Mackeprang: Vore Landsbykirker, Kbh. 1954, side 123.

Til slut rettes en varm tak til Otto Norn, som tog initiativet til denne artikel, til Gunner Christiansen, som hjalp ved det praktiske arbejde i kirken, til Ole Olesen og Hans Stiesdal for faglig bistand og endelig til Thora Fisker og Kjeld de Fine Licht for stadig hjælp og råd.

UDGRAVNING I SØNDERSTED KIRKE 1975

Udgravningsberetning til Nationalmuseets 2. afdeling
vedr. guldundersøgelse i Søndersted kirke, Merløse her-
red, Holbæk amt, 20. maj – 4. juni 1975

af Ove Bruun Jørgensen

Anledningen til udgravningen var forberedelser til opstilling af et orgel i Søndersted kirkeskibs vestligste hvælvingsfag mod nordvæggen vis á vis kirkens syddør. Disse forberedelser bestod i nedlægning af et rør 12,5 cm i diameter til luftkanal og elektriske ledninger fra gammel kaloriferkanal under gulvet i kirkens midtergang, hvor luftpumpen skulle placeres. Endvidere etablering af et nyt gulv i samme højde som det forhåndenværende og solidt nok til at kunne bære orglet.

I sin skrivelse af 21. marts 1975 j.nr. 1280/74 har Nationalmuseets 2. afdeling bemyndiget undertegnede til at forestå den i forbindelse med rørlægningen nødvendige guldundersøgelse. Som assistent på udgravningen har jeg haft museumsinspektør emeritus Dr. phil. Svend Jørgensen, tidligere Nationalmuseets 8. afdeling.

Den undersøgte gulvflades mål er i alt 6,487 m², fordelt med 5,913 m² i kirkerummet og 0,574 m² i norddørens niche.

Alle højdemål ved undersøgelsen er taget i forhold til 0,0 punktet fra udgravningen i 1960, som er den sydvestligste gule mursten i syddørens niche. Se hertil Hovedbilag 1 ved Sv. Jørgensen. 0,0 er 37,615 m over dansk normalnul.

Ved fjernelsen af harmoniet (opstillet 1925, nu på Holbæk museum) og det omgivende panel ind mod nordvæggen konstateredes det, at dette gamle panel var begyndt at rådne forned, hvor det dels stod på et gult murstensgulv i cement dels stødte op til 3 store granitsten, som i noget over gulvhøjde ragede indtil 10 cm frem foran den øvrige murflugt i tilmuringen af norddøren (kvindedøren).

De 3 sten ses på tegning 1. Da orglet er projekteret til at stå 10 cm fra nordvæggen regnet fra nyt gulv i samme højde som det nuværende, besluttedes det at fjerne dele af norddørens tilmuring, for at der ikke skulle opstå kulde- og fugtighedsbroer i direkte kontakt med orglets bagside med deraf følgende forrådnelse, således som det var tilfældet med panelet.

Norrdørens tilmuring blev derfor fjernet i indtil 54 cms dybde regnet fra kirkens indre murflugt, således at ca. 50 cm tilbagestår regnet ud mod kirkens ydre murflugt.

De tre sten havde følgende mål og størrelse, regnet fra vest mod øst:

1. 47 cm lang, 35 cm bred og 52 cm høj
2. 60 cm lang, 30 cm bred og 34 cm høj
3. 55 cm lang, 36 cm bred og 40 cm høj

målt, som de lå i dørlysningen. Underlaget var et næsten sort muldagtigt, fugtigt lag.

Tilmuringen ind mod kirkerummet bestod af i alt 7 granitsten af en gennemsnitsstørrelse på $60 \times 40 \times 45$ cm. Over de tre omtalte »bundsten« var murværket mørt og »rådnet« og bestod af mørtel iblandet knuste munke- og nonnetegl og håndstore mørtelklumper fra tidligere nedrevet murværk, herovenpå endnu et par af de 7 sten kilet til med barnehovedstore marksten og murstensstumper sat sammen med mørtel, der er samtidig med indmuringen.

Omtrent 1 m over udgravningens 0,0-punkt rager stadig en stor trekantet granitsten ud af den bevarede udmuring, 2-3 cm tilbage fra den indre murflugt og helt igennem muren ud til den ydre murflugt.

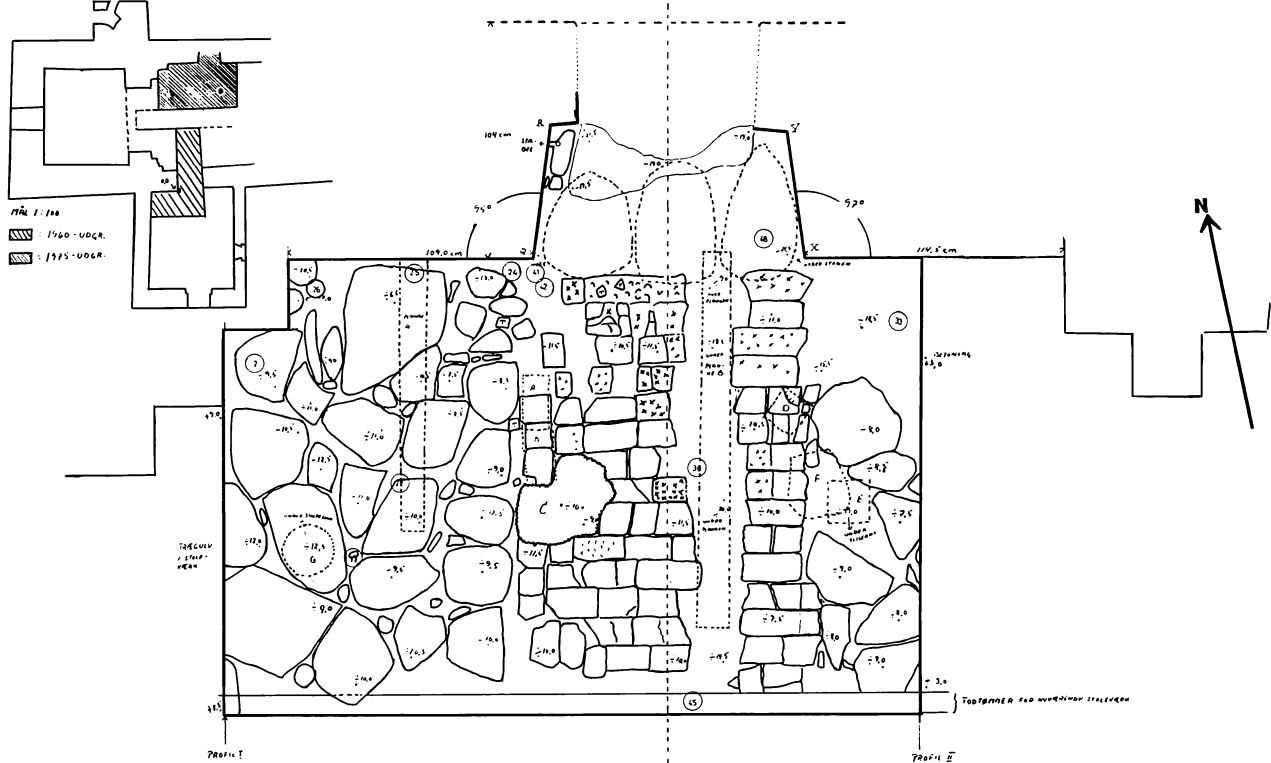
Den ligger skråt på tværs af dørrummet med langsiden mod nord-vest og »spidsen« af den formodede næsten ligebenede trekant direkte mod den østlige side af den rundbuede døråbning. Den når her en tykkelse af ca. 35 cm.

Fig. 1. Norddøren ses mod den østlige vange. Bemærk bombullet og de hugne kvadersten langs lysningen. Foto: forfatteren.

På denne som på de øvrige sten af granit og gneis findes ingen synlige bearbejdnings fra oldtid eller middelalder, bortset fra et tidligere forsøg på at afkorte den store sten i den vestlige ende.

Den store sten er blevet siddende, da den har dannet forbandt mellem tilmuringens ydre og indre murflade og kan danne forbandt med den tilkommende nye tilmuring af såvel døren som det eksisterende vindue fra 1950. Stenen kan næppe oprindeligt have været tympanon over døren i kirkens ydre mur, da man, trods udhugningen i ydervæggen for 1905 – vinduet, stadig kan erkende, at dørbuen har været opmuret af kileformede sten og har dannet en smuk og

Signaturer:

- T : Teglstensstumper
- ⋯ : Overflade på tegl mangler
- ⋯ : mange brud i tegl
- ⋯ : fuldstændigt sammenbrudte tegl
- ⋯ : stiplede linier inden for udgravningen fund over stengulvene undtagen for planke B

- A = Mursten 21 × 12 × 5
- B = Mursten 25 × 13 × 8
- C = Mortelklat under B
- D = Flise, tegl, 4 cm tyk
- E = Flise, tegl, 5 cm tyk
- F = Olandsflise
- G = Stolpeende - 8.0 under 0.0

Vigtigste fund, tallet henviser til fundlisten

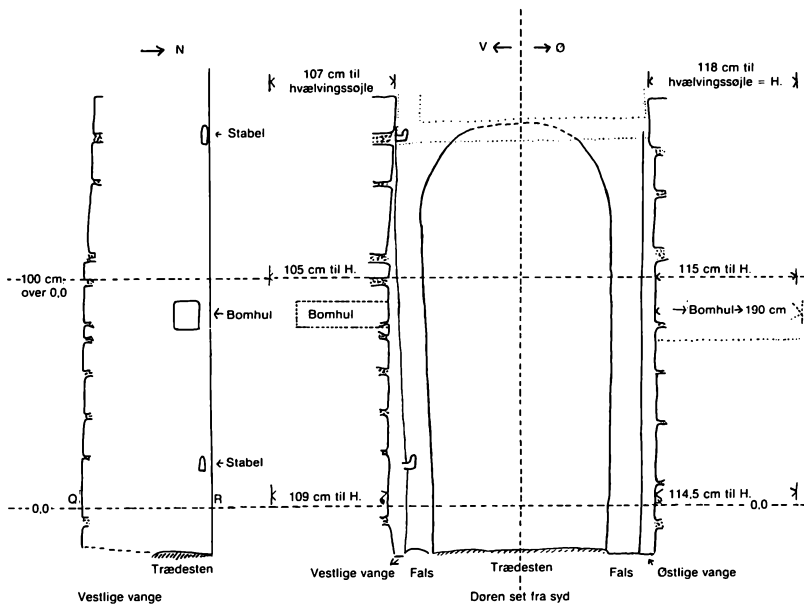
MIDTERLINIE
I VANDEN

SYD-
DØR

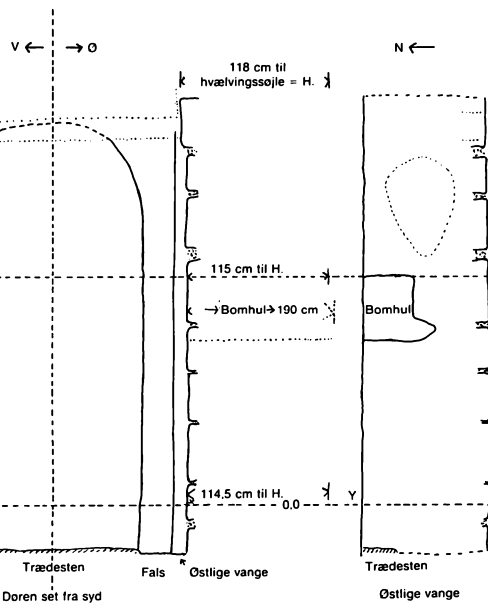
Udgravet areal:
i kirken 5.9137 m²
i døren 0.5740 m²
i alt 6.4877 m²

Udgravning 20. maj - 4. juni 1975
Søndersted kirke
Merløse herred, Holbæk amt
v/O. Bruun Jørgensen og

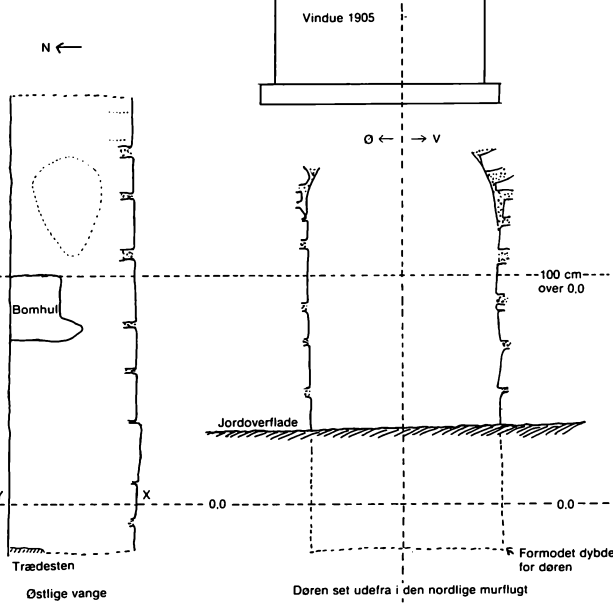
TEGNING A

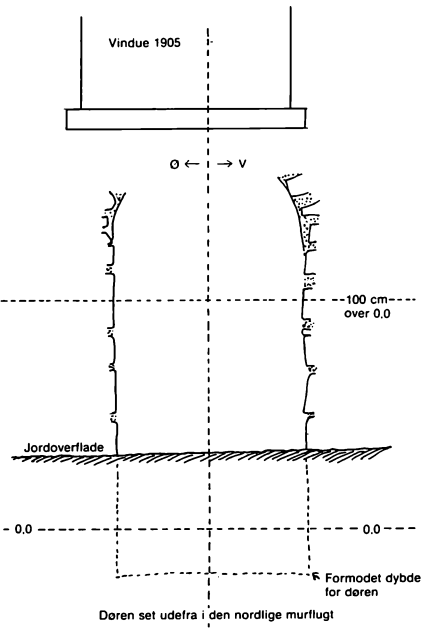
TEGNING B

TEGNING C

TEGNING D

Signaturer:

..... Nedtaget murværk fra vindueslysning 1905

--- Forsvunden del af dorfalsens bueslag

~ Fuge med mortel

0,0 = Kote 37,615 over dansk normalnul

H = Hvælvssojle

Udgravning 20. maj – 4. juni 1975

Søndersted kirke

Merløse herred, Holbæk amt

Mål 1:10 v/O. Bruun Jørgensen og

Svend Jørgensen

Tegning nr. 2 A, B, C, D

regelmæssig romansk bue. Mørtelen fra vinduesarbejdet i 1905 skiller sig klart ud fra de to næsten identiske middelaldermørtler som grovere og mere grusholdig.

Videre over den store sten fortsatte murværket i materialer som omtalt. Øverst afsluttedes murværket af 5 skifter genanvendte murenstenen, der før den sekundære brug havde været kalkede. Skiftet var regelmæssigt, uden plan med en enkelt kop hist og her. Det øverste skifte må være fjernet i 1905, da vindueskarmens inderste skifte af udelukkende kopper har afløst det sammen med fjernelsen af norddørens eventuelle øvre trækarm eller rester heraf ind mod kirken (se tegning 2B). Ovenpå det sidste middelalderlige skifte lå 1905-mørtel.

Tilmuringen var langs den indre døråbnings kanter i øst og vest fra øverst til nederst udfyldt med murstensstumper, der havde en flad side ind mod kvaderne med mørtel imellem.

Man havde i tilmuringen foruden ved hjælp af den store gennemgående sten forsøgt at skabe et forbandt ved, at man havde stukket en langagtig sten løst ind i det østlige bomhul og med mørtel forbundet den med udmuringen.

Overkanten af dørlysningsens indre overkant er erkendt i begge sider ved overkanten af de øverste kvadre (se tegning 2A, B og C), og en linie, der trækkes her vil være næsten vandret, medens dørningens nederste afslutning ikke er bestemt, da udgravningen ikke gik længere ned end til trædestenens overflade ($\div 19,0$).

Dørlysningsens lodrette hjørner ind mod kirkerummet er opmuret af kanthugne og afglattede granitkvadre i lidt forskellig størrelse med fuger fra 1-4(5) cms bredde, medens der inde i døråbningsens vanger er anvendt flækkede marksten. Alt murværk i hele den indre dør-konstruktion har været dækket af et ca. 1 cm glittet oprindeligt pudslag, der endnu er bevaret på store dele af konstruktionen, trods udmuringens og udgravningens indgreb.

Pudslaget bærer endnu spor af den første kalkning, men der er ikke erkendbare farvespor fra dekoration. I østvangen over bomhullet er spor af »leg« eller dekoration i form af et hjerte eller »skjold«, gjort med ske eller pind i pudslaget.

I døråbningsens vestlige vange ind mod den rundbuede fals er begge dørstabler bevarede, således placerede, at den indvendigt op-

hængte dør har kunnet falde i, med den øverste dørstabel tættest ved dørfalsen. På grund af det glittede pudslag har døren kunnet være mådelig tæt. Der fandtes ikke i den pudsede østfals nogen beslag eller spor efter beslag til eventuel lukning af døren. Et eventuelt beslag ville have haft samme bevaringsforhold og derfor samme bevaringstilstand som de velbevarede stabler, og murværket i falsen er fuldstændig ubrudt. Dørens eneste lukke har været bommen, og døren har således formodentlig kun kunne lukkes indefra. Kun syddøren har kunnet lukkes udefra, men en undersøgelse heraf er udelukket, da dørpartiets oprindelige konstruktion er ødelagt i nyere tid. (Se herom senere).

Det største bomhul (det østlige) strækker sig til en længde af 190 cm ind i vangen, omtrent i midten af muren. I den forreste ende af tunnelen ses endnu rester af formstøbt mørtel, som viser, at bomhullet har været foret i bunden og siderne med en nu forsvunden forskalning, hvori bommen har kunnet glide. I bomhullets loft hænger stenflager, som har skullet danne loft. Nogle af stenflagerne er trykket ned af kassemurens materiale og på bunden af tunnelen ligger andet løst nedfaldent stenmateriale. Brunt smuldret træ, som støv, sporedes ca. 1 m inde, men det lykkedes ikke trods store anstrengelser at få prøver ud. I bomhullet er indlagt en beretning om udgravningen i en flaske, lukket med prop og parafin.

I vestvangen er bomhullet kun ca. 30-40 cm dybt og med mindre lysning (se tegning 2 A, B og C).

Man må forestille sig, at konstruktionen af bomhullerne med udføring og indlægning af spærrebommen er sket samtidig med opførelsen af den romanske del af kirken. Bommen og dens glideflader har kun kunnet anvendes, så længe træværket har været intakt. Dør og bom har haft det ondt i nordsiden og inde i muren. Her sås som beskrevet megen fugtindslag, som sikkert har sat hurtigt ind efter kirkens opførelse. Søndersted kirkes murværk, bygget på et fundament af løse sten i stiv lerjord, er i sig selv et drænanlæg. Det sås ved udgravningen i syddøren og dens omgivelser i 1960 i 80 cm dybde, at kirkens 104 cm tykke mure står på en stenbænk, hvis dybde ikke er målt under 80 cm under 0,0, men som på sydsiden af muren sås at være bredere end denne.

Trods 2 dræninger med rør + fascine på kirkegården i allernyeste tid er kirken ikke til at holde fri for fugt. Kirkens egen tilsugning i fundament er til en hver tid stærkere, end en moderne dræning vil være det.

Man må forestille sig en forholdsvis hurtigt begyndende forrådnings eller forsvampning af træværket, ikke mindst for bommens vedkommende, og da bommen på grund af pladsforholdene ikke har kunnet skiftes ud, og da døren efter det erkendte ikke er blevet forsynet med andet lukkebeslag, har bommens svækkelse sammen med det træk, der må have været tværs over det lille kirkerum, forholdsvis hurtigt efter konstruktionen motiveret en tilmuring af døren. Forskellen i mørtelens karakter i oprindeligt murværk og i tilmuringen var næppe erkendelig. Der var blandt andet trækul i begge arter af mørtel, ligesom farven og konsistensen var ens.

Det kan på grundplante tegningen (tegning 1) ses, hvor det i hulheder i den bevarede del af udmuringen var muligt at se den vestlige og østlige flade af den rundbuede dørs vanger.

Toppen af dørfalsens regelmæssige bueslag var ødelagt ved 1905-arbejdet på en længde øst-vest af ca. 45 cm og i hele murens tykkelse, da bueslaget også var borte på nordmurens yderside i omtrent samme længde, men længere ned mod 1-m-linien. (Se tegning 2 B og D).

Mål vedr. norddøren

Den rektangulære lysning af norddøren er ved 1-m-linien 111 cm bred i flugt med nordvæggen inderside, mod den rundbuede dørfals 100 cm, hvilket trods nogen afvigelse fra det lodrette svarer til gennemsnittet. Lysningens vinkler med nordvæggen inderside er ikke rette. Vinklerne mellem nordvæggen og vestlige og østlige vangers flader er henholdsvis 97° og 95° .

Højden til en i 1905 forsvunden mulig trækarm har været 201 cm over trædestenens midtpunkt.

Den buede norddørs bredde er mod syd ved 1-m-linien 81 cm, ved tærskelstenen 75 cm, hvor bueslaget begynder 82 cm og samme sted på ydersiden af nordmuren 82 cm. Højden i midlerlinien har været omkring 186 cm ind mod kirken. Højdens ydermål har ikke

Fig. 2. Det 190 cm lange bombul. Bemærk rester af mørtel i højre side, hvor op imod forskalningen har stået. Foto: forfatteren.

kunnet tages, da jordsmonnet her når en højde af omkring 51-52 cm over træde- eller tærskelstenens overflade.

Ind mod kirken ses dørens tærskelsten, som ligger under det runde bueslag og foran det i hele dørens bredde, omgivet af et lerlag med enkelte håndstore sten nedlagt i siderne og enkelte murstensstumper nedtrådt.

Ved udgravningen i 1960 af gulvet i kirkens syddør fandtes i øst og vest de nederste fundamentsten i syddørens sydligste dele af vænnerne med en afstand af 81 cm i syddørens ydre murflugt. Syddøren og norddøren har haft samme bredde. Syddørens middelalderlige

præg over nuværende gulv er forsvundet ved borthugning af bueslag og vanger og erstattet af en opmuring af en bredere rundbuet døråbning i hele sydurens tykkelse.

Det er endnu ikke lykkedes mig at konstatere, hvornår dette er sket.

Beskrivelse af gulvet foran døren

Her henvises i alle væsentlige spørgsmål om profilstrukturen til Dr. phil. Svend Jørgensens profilundersøgelse, som er vedlagt som Hovedbilag 1.

På dette sted skal meddeles iagttagelser ved selve afgravningen af grus og »støvlag«.

Efter fjernelsen af lag 1 (beton) af 2-3 cms tykkelse påbegyndtes fladegravningen ved en forsigtig »skumning« med skovl i det ensartede lag 2 (sand og grus), eller anvendtes ske.

Der anvendtes fra udgravningens begyndelse til den allersidste opfejning et sold med 0,5 cm net (grussold til mørtelfremstilling).

Faste fund

Som beskrevet i Hovedbilag 1 fandtes som lag 4 et kampestensgulv, lagt af flade naturformede kampesten, der dog ikke dækkede hele den udgravede flade.

Kampestensgulvet lå fra ÷ 6,5 til ÷ 13,0 som højeste og laveste punkt. Gennemsnittet ligger omkring ÷ 9,0 til 10,0 i den vestlige side og omkring ÷ 8,0 til 9,0 i den østlige side. Det helt afrensede gulv gjorde indtryk, helt umiddelbart, af at være jævnt.

Ud for norddøren var dette gulv afbrudt af et gulv, lagt af hele, halve og kvarte munkesten, som vist på tegning 1, hvor alle kampesten og munkesten er indmålt og indtegnet. Munkestensgulvet lå i samme højde som kampestensgulvet, og dets bredde svarer nogenlunde til norddørens bredde. Det konstateredes helt mod syd til den i nyere tid murede kaloriferkanal, som kendes fra udgravningen i 1960. I dette gulv var en gang i tiden taget en stribe sten op, og i renden var nedlagt en nåletræsplanke, hvis mål det lykkedes at få, trods plankens høje forrådnelsesgrad. Planken var 164 cm lang, 12-14 cm bred og omtrent af samme tykkelse som bredde. Den lå

Fig. 3. Den vestlige del af det stenbrolagte gulv, set mod nordvæg og hvælvingssøjlen i venstre, øverste hjørne. Til højre det meste af murstensgulvet med mørtelklatten. Foto: forfatteren.

ca. 15 cm øst for udgravningens nord-syd-linie, som er midterlinjemålet i dørlysningsen. Ca. 106 cm vest herfor lå parallelt, men direkte ovenpå kampestensgulvet en mindre planke, også af nåletræ, 118 cm lang, 12 cm bred i samme forrådnede tilstand som den første med den ene ende mod nordvæggen.

Det fremgik i øvrigt ikke af andre fund, hvilken konstruktion disse planker har hørt til. De kan have været strøer for et brædde-

gulv, med brædderne på langs af kirkens længderetning og lag 3 (»kirkestøvet«) har da kunnet dannes herunder, eller de kan have været dele af en bænkekonstruktion uden trægulv under. Den ulige længde giver ikke anledning til overvejelser om et eventuelt trægulvs karakter eller udstrækning, snarere angiver afstanden imellem dem en rimelig bænkeafstand. Se hertil Hovedbilag 1, s. 79, hvor Svend Jørgensen betegner støvlaget som et virkeligt »ganglag«, hvilken konklusion, jeg i øvrigt tilslutter mig.

Murstensgulvet synes ved sin placering foran norddøren at have noget med indgangsforholdene at gøre og alligevel vil dette være et kompliceret spørgsmål, da norddørens tærskelsten ligger ca. 10 cm under murstensgulvets gennemsnitlige niveau, og murstensgulvet slutter brat foran dørens sydlige lysning, som om det først er lagt efter tilmuringen. I selve lysningen sporedes, som sagt, kun enkelte murstensstumper, som kan stamme fra tilmuringsarbejdet, trådt ned i lag 5 omkring trædestenen.

Den lange planke strakte sig 2 cm ind i lysningen nord for den sydlige murflugt, d.v.s. 11-12 cm ind under de nederste store kampesten i udmuringen. Dette har kunnet lade sig gøre, da de store kampesten ragede 10 cm udenfor murflugten.

På murstensgulvets vestlige side lå en mørtelklat (C på tegning 1) ca. 40 × 40 cm i sin største udstrækning. Den var en mindelse om, at det uregelmæssige murstensgulv ikke har været synlig som murstensgulv. Det har været smukt rettet af med mørtel. Kan døbefonten have stået her på et smukt hvidt gulv over for den sydlige indgangsdør?

Nord for mørtelklatten lå 2 mursten (A og B på tegning 1) oven på murstensgulvet. Disse sten var mindre end munkesten. Årsagen til deres placering kunne ikke udregnes, men også øst for munkestensgulvet lå løse sten og stenstumper oven på gulvet. Formodentlig er disse rester fra bygningsarbejder fra senere tid.

Som det vil ses af Hovedbilag 1 (profiler af de øvre gulvlag) og tegning 1 var kampestensgulvet øst for murstensgulvet ikke intakt, som det var vest for.

Der, hvor lag 4 mangler i denne gulvflade, kan erkendes aftryk i lag 5 efter de manglende sten, bl.a. i østprofilen i en længde af 80 cm

fra nordvæggen. Især mod nordvæggen var gulvet brudt op. Den nærmeste sten mod nordvæggen lå 54 cm herfra og netop i dette område var sporene i lag 5 tydelige efter de manglende sten. En optagen sten, (F), se tegning 1, som lå i lag 2 og 3 kunne se ud til at passe i en fordybning i lag 5 syd for den sten, der lå nordligst. Endvidere lå i lag 2 to uens kvadratiske murstensfliser (D og E), hvis placering må stamme fra senere arbejder i gulvet.

På tegning 1 ses på den vestlige ende af kampestensgulvet en stiplet og skraveret cirkelformig plet. Den angiver fundet af en stolpeende, som var bevaret i 3 cm højde, men så forrådneth, at det var svært at se hvilken træart, den bestod af.

De 3 cm træ med en diameter på 22 cm kan hidrøre fra stilladsbyggeri ved hvælvingernes opførelse, hvor man har sat sine stolper direkte på kampestensgulvet. På Hovedbilag 1 (profiler I) ses det, at kampestensgulvet går ind under hvælvingfagets nordvestlige pille, og på tegning 1 ses yderligere to sten, som ligger under pillen. Heraf er det let at slutte, at hvælvingen er blevet bygget efter at kampestensgulvet er blevet lagt. Men det faktum, at der kan findes 3 cm af en stolpe må betyde, at denne stolpe har stået så længe på sin plads, at enden har fået tid til at rådne. Det kan betyde, at stolpen har været af let forrådneligt træ, eller at den har stået relativt længe på sin plads. Stolperesten var cirkelrund som træstammens naturlige form. Det leder vel tanken bort fra at tale om en eventuel rest af et pulpitur af tildannet træ, hvilket ellers kunne forklare, at stolpen har stået så længe på sit sted. Stolpen har stået med sit midtpunkt 126 cm fra nordvæggen og med sit vestligste punkt i flugt med pillens østlige afgrænsning. Det tilsvarende sydlige punkt i hvælvingfaget blev ikke berørt af 1960-udgravningen. Men i 1960 fandtes et stolpehul med kalk- og murstensrester med centrum ca. 55 cm fra væg og med vestligste kant i flugt med den nuværende døråbning. Om disse to stilladsrester har noget med hinanden at gøre vil ikke kunne siges, før der er lejlighed til at undersøge andre områder af gulvet.

Da det af hensyn til nedlægning af luftkanalen til orglet ikke var nødvendigt at gå dybere ned i gulvet end til kampestensgulvet, forblev dette efter arbejdets udførelse intakt og dækkedes ligesom murstensgulvet af et lag skarpt grus, hvorover der lagdes et lag aviser og

et lag tjærepap, inden der støbtes et nyt tyndt betonlag til vederlag for trægulvet under orglet.

Der kan derfor kun filosoferes over, hvad der kan være under kampestens- og murstensgulvet.

Ved 2 profilundersøgelser ved 1960-udgravningen i syddøren og i gangen hen til kaloriferkanalen (1,90 N; 0,50 Ø og 2,18 N og 0,25 Ø) fandtes at der fra 0,0 til ÷ 77 cm kunne påvises 12 lag. I denne lagdeling fandtes et lag nr. 3 fra ÷ 16 til ÷ 19, som i beskrivelsen meget ligner denne udgravnings lag 3 (kirkestøvet), og som i 1960 blev tolket som lergulv. Dette må nok revideres nu til at have været sydindgangens »kirkestøvlag«. Resterne af et til nordsiden svarende kampestensgulv i sydsiden var sporadisk med undtagelse af denne dørs tærskelsten og nogle få omgivende sten af mindre størrelse, beliggende i gennemsnit noget lavere end i nordsiden og snarere i dybde med norddørens tærskelsten. Denne sten ligger som kampestens- og murstensgulvet i et lerlag, som kan svare til 1960-udgravningens lag 5, som havde karakter af et udpræget lerlag i ÷ 20,5 til ÷ 22,0 cm under 0,0, måske sammen med lag 6.

Men længere ned i dybet kan denne filosofi ikke gå og alligevel må denne sammenligning have sin berettigelse for at fuldstændiggøre billedet af forholdene for den, der kun har disse beretninger med tegninger og billeder at holde sig til og ikke har set udgravningen åben.

Løsfund i lag 2 og 3 (se også efterfølgende fundliste)

Allerede ved »skumningen« med skovl i lag 2, afretningslaget, kom fund for dagen i 0,5 cm soldet. Efter et stykke vinduesglas (nr. 1) fandtes som nr. 2 en 2-skilling fra 1815 (se fundsted på tegning 1); ellers bestod fundene fra nr. 3-16 mest af 20 knappenåle, nogle søm og knogler.

Som nr. 17 fandtes en bøjlebrille med 2 glas i position ÷ 10,0 under 0,0, 135 cm vest for midterlinien, 149 cm fra nordvæggen, altså i lag 3, ikke direkte på kampestensgulvet, men et par cm over, da gulvet på findestedet er lavt, fordi et par sten løber sammen til en fordybning, hvori der ligger en leret lille gulvsten. Se tegning 1, nr. 17 i en cirkel. Bøjlebrillen er altså fundet midt i kirkestøvlaget.

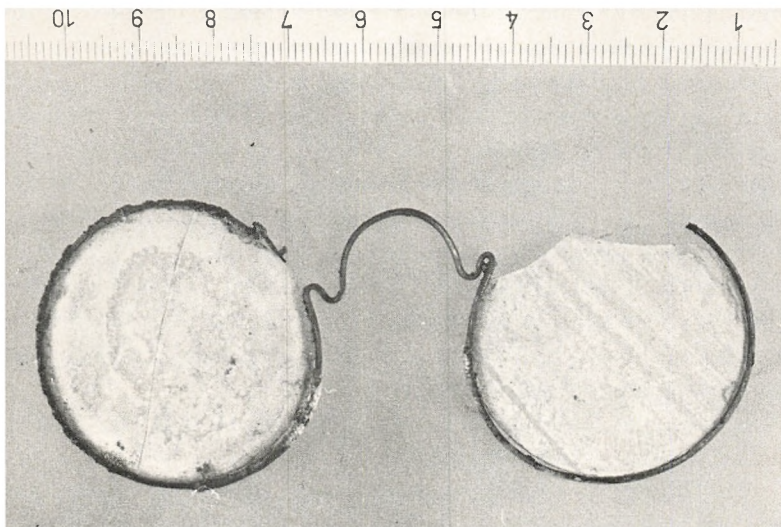

Fig. 4. Brillen fra før 1625. Efter de nyeste undersøgelser mener øjenlæge Ole Torkilgaard, at brillen skal kaldes en »trådbøjlebrille« eller måske kun »trådbrille«. De i artiklen nævnte coroderinger mod næsen mener øjenlægen er en defekt silkebelegning lagt på af hensyn til næsehuden. Foto: Richard Frederiksen.

I K.K.K. Lundsgaard: Brillernes historie, København 1913, midtinsk-historiske Småskrifter nr. 6 p. 36 anføres, at denne brilleform møder man allerede i 1400-tallet. Lundsgaard skriver p. 40, at »Det ældste billede af en dansk mand med briller er det af biskop Hans Tausen, der findes på Frederiksborg slot og i Ribe domkirke, og det er netop en bøjlebrille, der ligger foran ham.« Frederiksborg-billedet skal være en kopi af et billede, der har hængt i Sct. Nikolaj i København, og er dateret til 1579. Se hertil »Ribe Bispesæde 948-1948« p. 178, hvor der henvises til Nikolaj Jonges utrykte: Københavns Beskrivelse. Endvidere »Danmarks kirker«, København I, p. 540 f.

På Karel van Manders (d. 1672) billede »Synet« på Statens museum for Kunst ses den portrætterede med et par bøjlebriller, formen uforandret fra Hans Tausens på det omtalte Frederiksborg-billede.

Først i 1840 blev de elastiske stålfjedre opfundne, således at man kunne lave bøjlebrillen om til en pincenez (Lundsgaard p. 49).

Der er et langt spring imellem 1400-tallet og 1840. For langt til, at man kan datere fundet efter brillens form. Heller ikke dette, at begge glassene er »syge« fortæller noget om brillernes alder, da »glassyge« dels afhænger af glasmassens sammensætning, dels af opbevaringsforholdene, der især er dårlige i fugtig jord, da alkalierne udtrækkes af fugtigheden. (Danske Glas, København 1974, p. 383).

Øjenlæge Ole Thorkilgaard, Holbæk, der har en stor brilllesamling har set brillerne og kan meddele, at »brillen er slebet med positiv sfærisk slibning i forflade, planslibning i bagflade. Det må derfor antages, at det er et par læsebriller.«

Se i øvrigt nedenfor under møntfundet (Chr. IV-mønten) om muligheden for en relativ datering.

Ole Torkilgaard vil betegne glassene som venetianske. Murano var ene om at kunne fremstille brilleglas fra 1200-tallet til 1500-tallet, hvor efter fremstillingsmetoden blev røbet og bekendt i andre lande (Lundsgaard p. 20). Men heller ikke glassenes eventuelle venetianske oprindelse kan datere brillerne, da Morano fortsatte brilleglasproduktionen også efter, at hemmeligheden var røbet.

Brillerne er hele på nær, at venstre glas har en skramme i overkanten sammen med, at der på dette sted mangler et stykke af indfatningen. Skaden er ikke opstået ved udgravningen, men er gammel, hvilket ses både af metallens og glassets forvitningsgrad i brudfladerne. Indfatningen er tynd, grønt irret og formodentlig af sølv. Torkilgaard vil betegne brillen som en Trådbrille.

Møntfundet

I feltet er fundet 5 mønter opført efter alder:

Fund nr. 36 Moneta Anglam (Wittenpfenning) 1350-1450

Fund nr. 21 1 Soeslinck Lybck, Chr. IV, 1625

Fund nr. 45 1 Skilling, Fred. IV, 1722, sølv

Fund nr. 26 1 Skilling, Chr. VII, 1769

Fund nr. 2 2 Skilling, Rigsbanktegn, 1815.

Mønterne er bestemt af sparekassedirektør, cand. polit. K.G. Kaaber, Holbæk.

5 mønter er ikke meget i en udgravning af denne art, hvis de ikke var med til at datere lagfølgen og det kan dette fund ikke siges at gøre. De viser en spredning fra 1350/1450 til 1815/ca. 1822. Rigsbanktegnes omløbstid var kort, for dettes vedkommende til først i 1820'erne.

Nr. 36 Moneta Anglam, 1350/1450 er fundet in situ, hvor planke B lå op til murstensgulvet, og kan således være rodet op, da murstensgulvet blev taget op, og planken lagt ned, og kan derfor ikke sige noget om kampestensgulvets alder, men det synes, som om 1975-udgravningens mønter følger efter 1960-udgravningens i alder. Her var yngste mønt en Mecklenborg-hulpenning fra 1400-tallet.

Nr. 2 Rigsbanktegnet kan som den yngste mønt heller ikke sige meget til støtte for nogen datering af senere gulvlag, da den er fundet i udgravningens nordvestlige hjørne i en sådan position, højt oppe i laget og således, at den meget vel kan være tabt bag en stolegavl, således som det var tilfældet med en vielsesring i guld fra 1886, som i Undløse kirke fandtes i 1956 på det sted, som den pågældende families tradition fortalte.

Møntfundet giver således kun indtryk af trafikken på gulvet fra og med nr. 21 Soeslinck, Lybck, Chr. IV, 1625, da nr. 36 som sagt kan hidrøre fra et dybere lag eller også være sunket ned sammen med nedlægningen af planke B.

Men nr. 21, Chr. IV, 1625, som er fundet i overgangen mellem det påførte gruslag (lag 2) og kirkestøvlaget (lag 3) vest for midterlinien, kan måske sige noget om, at hele den bevarede del af kirkestøvlaget kan ligge før 1625. Dette vil så betyde, at bøjlebrillen som er fundet i ÷ 10,0, som er midt i kirkestøvlaget, er ældre end 1625. Derved øges muligheden for, at glasset er af venetiansk oprindelse.

Da hele udgravningen er foregået i kvindesiden, må man forestille sig, at mønterne ved kirkegangen, har været gemt i lugtedåsens oplukkelige bund, som netop var beregnet til offermønten.

Kirkens synsprotokol, påbegyndt 30. december 1861 omtaler i sin beskrivelse af kirkens gulv, som det var på den dato, i stolestaderne var en vekslen mellem murstensgulv og trægulv, men det beskrives ikke nærmere, hvor der i stolestaderne er mursten og hvor, der er træ. Men ved reparationen af gulvet i 1915 er det omtalte afretnings-

lag (lag 2) påført. Hvad der går forud herfor er vanskeligt at udlæse af synsprotokollen, der siden 1860'erne taler om nyt gulv, men først ved afløsningen af tiendeejerforholdet i 1914 kommer der gang i alle arbejder, bl.a. nye vinduer udover det, der i 1905 presseses ind over norddøren.

De øvrige løsfund bestod for hovedpartens vedkommende af yderligere et antal knappenåle, således at det samlede antal af nåle er 154 + nogle halve. For knappenålenes vedkommende bilægges et Hovedbilag 2. Øvrige fund var håndsmedede søm og sømrester af forskellig størrelse fra arbejder i kirken. Enkelte rester af vinduesglas såes i soldet. Knoglerester er beskrevet i Hovedbilag 1 og dets underbilag c.

Til dette bilag c fra Zoologisk Museum, skal her tilføjes at de nævnte knogler fra madrester fra nærliggende møddinger kan være slæbt ind af mus og rotter, da knogler af disse var almindelige i soldet, men ikke blev bevaret. De fleste knogler samlede sig ved kvindedørens sydvestlige hjørne. Hertil kan i dybere lag udmærket have været gange. I 1960-udgravningen udstøbtes nogle hulrum i lagene med gibs, hvorefter det viste sig ved udgravningen af gibsen, at det drejede sig om en sådan muse- eller rottegang i et af gulvlagene. Så trafik har der været, som i Ramløse kirke, nævnt af Knud Rosenlund i underbilag c.

Til slut en tak til Nationalmuseets 2. afdeling for den betroede opgave, en tak til museumsinspektør Erik Skov for venlig vejledning og til mine medarbejdere, Dr. phil. Svend Jørgensen for inspirerende arbejde ved udgravningen, laboratorieundersøgelsen og for gode råd i alle facer og til stud. mag. Birgitte Bruun Jørgensen for undersøgelsen af knappenålene i fundet. En tak til museumsinspektør, Dr. phil. Poul Eller, Frederiksborg slot, til øjenlæge Ole Thorkilgaard, Holbæk og til sparekassedirektør K.G. Kaaber, Holbæk, alle for værdifulde oplysninger.

Rapport over undersøgelsen af nogle gulvlag i Søndersted Kirke

af Svend Jørgensen

Efter endt gulvudgravning i Søndersted Kirke var 2 profiler gennem de bort gravede gulvlag tilgængelige for opmåling og iagttagelse.

Opmålingens koordinatsystem er fastlagt med øst-vest akse i kirkens nordmurs inderside. Hvor denne akse skæres af den lodrette midtlinie i kvindedørens lysning ind mod kirkerummet er nord-syd aksens fodpunkt. Vertikale mål er med 0-planet fastlagt ved overfladen af en mursten i kirkens nuværende gulv. Denne mursten er beliggende i det sydvestlige hjørne af døråbningen mellem våbenhus og kirkerum. Ved dobbeltnivellement mellem dette punkt og Geodætisk Instituts kotebolt i kirkens østgavl blev det fastlagt, at nævnte murstens overflade ligger 0.805 m lavere end kotepunktet. Dette har koten 38.42 m (meddelt af Geodætisk Institut den 28/6 1975), hvilket vil sige, at udgravningens vertikale 0-punkt er $38.42 \text{ m} \div 0.805 \text{ m} = 37.615 \text{ m over Dansk Normal 0}$.

Den følgende redegørelse omfatter hovedsagelig iagttagelser og undersøgelser vedrørende de 2 fremkomne profiler.

Profil I har vestkoordinaten 1.94 m; *profil II* østkoordinaten 1.11 m. Begge profiler er opmålt og gengivet på bilag A. Såvel lagfølgen som sedimentforekomsterne var ens i de to profiler. Profil I, det vestligste snit, som var det mest fuldstændige og mindst forstyrrede, blev beskrevet på stedet, og følgende lagserie blev konstateret. Beskrivelsen begynder fra oven.

Under kirkens nuværende bræddegulv, der hviler på spinkle brædde- eller lægteagtige strøer kommer:

- Lag 1. *Betonlag*, 3-5 cm i tykkelse og af ret mager beton. Overfladen var nogenlunde jævn, men undersiden havde flere »lommer«, der gik ned i de underliggende lag.
- Lag 2. *Grus- og sandlag*, 4-6 cm tykt, formentlig afretningslag for lag 1 og påført umiddelbart før dette er lagt. Det er almindeligt fluvioglacialt materiale; enkelte stumper af pigge af sø-

pindsvin samt et brudstykke af en Bryozo»gren« blev iagttaget. Kun relativt få fund blev gjort i dette lag. Af kirkens regnskaber og synsprotokoller fremgår det, at ovennævnte lagsekvens skriver sig fra 1915.

- Lag 3. *Gulvlag* (lag af »kirkestøv«?); tykkelse 4-5 cm, det hviler direkte på stenbro (lag 4) og er overlejret af det påførte grus (lag 2).

Lim.sup. 2, lim. inf. 4. Lagets nedre del synes mørkere end den øvre. Nig. henholdsvis 2 og 1.5; grænsen mellem de 2 dellag kun 1. Den nedre del er gråbrun af farve, den øvre gulgrå. Strf.?, elas. 0, sicc. 3. Struktur: smuldrende. Der forekommer bittesmå fliser af teglsten, en del flere kalkskæl og enkelte små mørtelklumper. Lerindholdet synes yderst ringe. Iøvrigt lader materialet sig gnide ud mellem fingrene til det helt melagtige.

Formentlig sammensætning: Sh+, (Ag+As)+, resten (sand, silt?) 4. Dette lag var særdeles fundrigt.

Det lykkedes at udtage en lille klods af lag 3, dækkende hele lagtykkelsen på stedet, til undersøgelse i laboratoriet (se senere).

- Lag 4. *Kampestensgulv*, tykkelsen er ukendt. Dette gulv er lagt af marksten af forskellig størrelse, og overfladen var særdeles plan og jævn. I profil I løb dette gulv ind under en hvælvingsbærende pille.

- Lag 5. *Lerlag* (gulv?), der danner underlaget for kampestensgulvet. Ret stærkt leret og grågult af farve, men er i øvrigt ikke rørt.

- Lag 6. *Omrodet muldlag*. Langs kirkens nordmur var lagene under betonlaget stærkt forstyrrede. Vestligt i en bredde af ca. 10 cm, østligt i indtil 75 cms bredde (her manglede tillige kampestensgulvet). Materialet er fugtigt, næsten sort af farve, og det indeholdt små fliser af tegl, små mørtelklumper og kalkskæl, samt et utal af knogler af mus og rotter og enkelte af muldvarp. Skaller af almindelig havesnegl (*Helix hortensis*) var tillige hyppige. Dette materiale strakte sig også ind i den blotlagte del af kvindedørens gulv. På et lille område (ca. 25 × 25 cm) ved kvindedørens sydvesthjørne fandtes i dette lag

en del knogler af pattedyr, fugl og fisk; den nøjere bestemmelse er udført på Zoologisk Museum. Se bilag C.

Laboratorieundersøgelsen

Den hjembragte materialeprøve fra lag 3 i profil I var 5 cm tyk, 6 cm lang og 4 cm bred, d.v.s., der var ca. 120 cm³ materiale. Ved betragtning i præparermikroskop viste det sig, at lag 3 ikke som nævnt bestod af 2 lag, men at 3 hovedlag kunne adskilles. Nederst lå et ca. 2 cm, mørkere, mere humøst lag, der benævntes lag 3a. Fra dette lag stammer pollenprøve I. Den lyse øvre del af lag 3 lod sig adskille i 2 omtrent lige tykke mindre humøse lag, hvoraf det nederste var en anelse lysere end det øverste. Disse lag benævntes lag 3b og lag 3c, og fra disse hidrører pollenprøverne II og III respektive.

På grundlag af den samlede sum af iagttagelser, dels fra markundersøgelsen, dels gjort under den kemiske behandling i laboratoriet kan følgende endelige lagdiagnoser gives:

Lag 3a. *Sand* med humus og ler og med uregelmæssige, men overvejende vandrette smålirer af kalk.

nig. 2 ÷, strf. +, elas. 0, sicc. 3, lim. sup. 2

color: gråbrun; str.: sandet, smuldrende.

Sammensætning: Sh1, Ga2.5, Gs+, (Ag+As)0.5, kalk+, tegl+, anthrax(+).

Kalken forekom dels i små mørtelklumper med isprængte kulpartikler, dels som ganske små flager af ren kalk. Disse havde en meget fintbladet opbygning og spor af penselstrøg kunne iagttages på enkelte stykker. Teglstumperne var skarpkantede og indtil 1 mm store i diameter. En del musknogler blev fundet, samt nederst i laget en halv knappe-nål.

Lag 3b. *Sand* med humus og ler samt kalk på samme måde som i 3a.

nig. 1.5, strf. ++, elas. 0, sicc. 3, lim. sup. 1

color: lyst brunlig grå; str.: sandet, smuldrende.

Sammensætning: Sh0.5, Ga2.5, Gs+, (Ag+As)0.5, kalk 0.5, tegl(+), anthrax(+).

Laget i øvrigt opbygget som lag 3a, men papirtynde kalk-

striber var her tydelige. En del museknogler blev fundet og midt i laget lå en bøjet knappenål.

Lag 3c. *Sand* med humus og ler samt lidt kalk.

nig. 1.5+, strf.+, elas.0, sicc.3, lim.sup.3

color: lyst gråbrun; str.: sandet smuldrende.

Sammensætning: Sh0.5+, Ga2.5, Gs+, (Ag+As)0.5, kalk 0.5÷, tegl(+), anthrax(+).

Bortset fra et lidt mindre kalkindhold og en smule mere humus, der gør lag 3c en anelse mørkere, er laget i alle andre forhold identisk med lag 3b. Der forekom en del museknogler, og nederst i laget blev der fundet en knappenål.

Som det fremgår af lagdiagnoserne, var de udtagne pollenprøver stærkt minerogene, men efter at sandet var dekanteret bort, kalken fjernet ved hjælp af saltsyre (HCL) og leret ved flussyrebehandling (HF) indeholdt det humøse restmateriale efter sædvanlig kemisk behandling mådelige mængder af pollen. Bevaringstilstanden var mindre god, da mange pollen var så stærkt foldede og sammenkrumpne, at bestemmelsen i mange tilfælde ikke kunne gennemføres til art, men kun til slægt eller familie; et forhold der forringer analysernes diagnostiske værdi. Da pollenforekomsten samtidig er ret sparsom, er analyserne kun lidet talstærke, hvilket gør den statistiske sikkerhed mindre. Trods disse mangler er analyseresultaterne alligevel ikke uden interesse.

Resultatet af analyserne er gengivet i vedlagte pollenliste (bilag B). Denne er for oversigtens skyld delt op i 4 afsnit. Afsnit 1 omfatter pollen af træer og buske; 2, pollen af urteagtige planter incl. Lyng (*Calluna*), medens 3 angiver ubestemmeligt, men sikkert erkendeligt pollen. Afsnit 4 er en blandet butik, dels med sporer af bregner o.a. sporeplanter, dels diverse mikroskopiske organismer samt forekomster af trækulstøv. Listens talangivelser er procentværdier beregnet med $\Sigma 1$ (træer og buske) som grundsum.

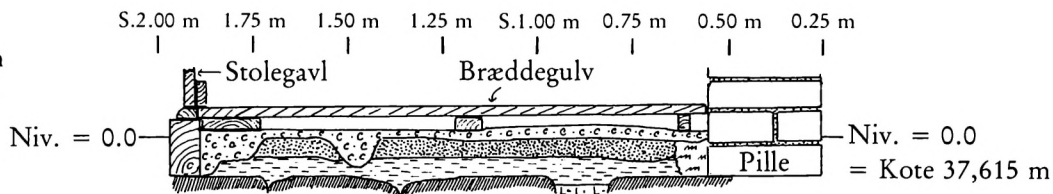
Før en tolkning af analyseresultaterne forsøges, bør det understreges, at aflejringen, der udgør lag 3, ikke er fra et naturligt miljø, men er aflejret i et lukket rum. Hovedparten af pollenmængden er sandsynligvis kommet med luftstrømme, men det kan ikke udeluk-

Bilag A.

Søndersted kirke Profiler i de øvre gulvlag

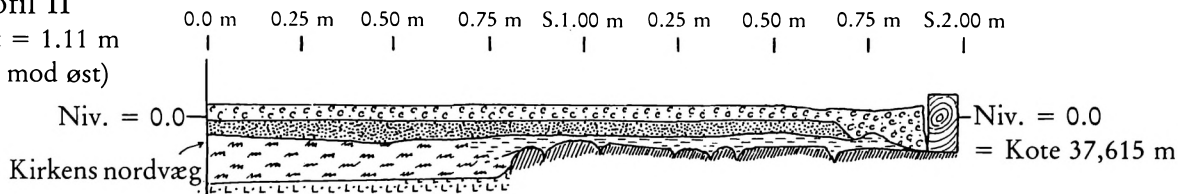
Profil I

Vest = 1.94 m
(set mod vest)

Profil II

Øst = 1.11 m
(set mod øst)

Lag 1; beton (vederlag)

Lag 6; omrodet muldlag

Lag 2; sand og grus (afretningslag)

Lag 3; humøst, svagt leret sand med kalkstriber (støvlæg?)

Lag 4; kampestensgulv

Lag 5; ler (gulv?)

Målestok 1:20
30-5-75. Sv.J.

kes, at en del pollen frivilligt eller ufrivilligt kan være indslæbt af kirkegængerne. I forhold til pollenspektre fra de ofte metertykke lag af affald og gødning, som kendes fra byudgravninger, og hvori det artificielt tilførte pollen totalt dominerer, må spektrene fra Søndersted kirke dog anses for at være langt mere relevante med hensyn til fastlæggelsen af det samtidige vegetationsbillede i omegnen.

Af pollenlistens afsnit 1 fremgår det, at omegnens skove, Syvendeskov, Vedebjerg og Bregnebjerg, den gang rummede de samme skovtræer som i dag, måske med lidt mere overvægt til Eg. Fra gærder og hegn stammer pollen af Hassel, Hvidtjørn og Hyld, medens den nærliggende kratskov, Søndersted Lyng, har leveret de store mængder af Elle- og Birkepollen. Ædelgranen var endnu ikke indført her i landet, og forekomsten af dens pollen må tilskrives fjerntransport, hvilket formentlig også er tilfældet med Fyrrens pollen, da Fyr allerede i middelalderen var blevet et sjældent træ her i landet.

Tages analysernes talmæssige svaghed i betragtning må de 3 skovtræsspektre, I, II og III praktisk taget anses for ens, hvilket vil sige, at skovens sammensætning ikke har ændret sig væsentligt inden for det tidsrum aflejringerne dækker. Denne kendsgerning kunne friste til den antagelse, at lag 3 udgør een, samtidig aflejring, f.eks. tilført i samme arbejds gang, men urtepollenspektrenes uensartethed modsiger klart denne formodning (afsnit 2). I afsnit 2 træffer vi udover pollen fra dyrkede planter også pollen af almindeligt markukrudt samt pollen fra planter, der hører hjemme på græsningsarealer og overdrev, ligesom engens og mosens planter er klart repræsenteret. Efter pollenforekomsten at dømme har Rugen (*Secale*) været den alt dominerende kornsort. Dette er dog et ikke helt pålideligt vidnesbyrd, hvilket skyldes, at Rugen har vindbestøvning (Rugen dræ'er), medens vore andre kornsorter er selvbestøvere, hvis pollen sjældent kommer ud i luften. Rugen har dog nok været den hyppigste kornsort, en antagelse der støttes ved den rigelige forekomst af pollen af Kornblomst (*Centaurea cyanus*), som fortrinsvis vokser i vintersædmarkerne. Byg og Havre har utvivlsomt også været almindeligt dyrket, blot kan vi ikke konstatere det pollenanalytisk, men optegnelser om tiendeydelser dokumenterer denne antagelse.

En anden næringsplante er Boghveden (*Fagopyrum esculentum*). Dens pollen er fundet i forbavsende stort tal i kirkegulvet, og da boghvedepollen er store og tunge, så de har dårlig spredningsevne, må man slutte, at boghvedeagre i disse tider har været almindelige og formentlig har ligget i umiddelbar nærhed af kirken. Boghveden er af fremmed oprindelse, idet dens hjemsted er så fjernt som Manchuriet i Østasien. Det menes, at den er spredt vestover ved zigeunernes vandringer og først i sen tid er kommet til Nordeuropa. Man har optegnelser om, at den blev dyrket ved Lübeck i 1410, og det første skriftlige belæg om Boghvede i Danmark er fra 1506. Indtil videre må vi således slutte, at den er indført her i landet hen mod år 1500. Dette vil sige, at de ældste bevarede dele af lag 3a umiddelbart over stembrolægningen (lag 4) er samtidige med eller yngre end dette tidspunkt.

Pollenlistens afsnit 2 skal i øvrigt ikke gennemgås i detaljer, men enkelte forhold fortjener at nævnes. Bemærkelsesværdig er den betydelige forekomst af pollen fra planter, der vokser på fugtig bund (eng eller mose) f.eks. Eng-Kabbeleje (*Caltha palustris*). Når man imidlertid får oplyst, at den side lavning umiddelbart nordøst for kirkegården endnu i mands minde henlå som udyrket eng og mose, har man en rimelig forklaring på denne pollenforekomst. Pollen af Burre (*Arctium*) og Svaleurt (*Chelidonium majus*) med den gule mælkesaft plejer ikke at være almindelige i pollendiagrammerne. Her vidner de formentlig om ruderatpladser i landsbyen. Kun en gang tidligere har jeg fundet pollen af Katost (*Malva sp.*). Denne plante producerer kun få pollen, som til gengæld er særdeles store, næsten 1/10 mm i diameter.

Sammenligner man de 3 urtepollenspektre skiller prøve I sig klart ud fra de to andre ved at være mere artsrig og med højere procenter for de dyrkede planter. Dette kunne tyde på, at dyrkningsintensiteten har været aftagende i de tidsafsnit, hvor lag 3b og lag 3c er aflejret.

Udregner man det procentiske forhold mellem $\Sigma 1$ (træer og buske) og $\Sigma 2$ (urter) med $\Sigma(1+2)$ som grundsum får man for prøve I forholdet 18.5:81.5, for prøve II 26:74 og for prøve III 24:76, d.v.s., vi får formodning om en svag aftagen i det dyrkede areals

størrelse. Om dette nu er et rent lokalt fænomen eller indgår i en større sammenhæng, har vi endnu ingen muligheder for at afgøre.

Afsnit 3 giver oplysninger om pollenkornenes bevaringstilstand og har derved betydning for vurderingen af analysernes statistiske pålidelighed. Som det ses, er foldning af pollenkornene den hyppigste årsag til ubestemmelighed.

Pollenlistens afsnit 4 viser, at sporer af Bregner af Engelsødfamilien er de hyppigst forekommende fossile sporer. Vandplanterne (Grønalgokolonier) er i følge aflejringens natur sjældenheder. Det skal nævnes, at Rudolphisporis sp. (en spore fra tertiærtiden) her for første gang er konstateret i danske aflejringer. Den stammer ligesom organismen »Hystrix« fra lerstøv fra moræneler. Mikroskopisk trækulstøv (anthrax) er ikke optalt, da disse partikler forekom hyppigt i alle prøver. Dette er angivet med et kryds.

Efter denne gennemgang af de vigtigste pollenfund kunne det være fristende at forsøge at sammenligne det vegetationsbillede, man på dette grundlag kan danne sig med egnens nuværende vegetationsmæssige fysiognomi.

De oprindelige skove har tilsyneladende bevaret deres omfang og karakter uforandret fra Senmiddelalderen til i dag. Det dyrkede areal er i tidens løb rimeligvis blevet forøget ved at en række sure svej og mosehuller spredt i markerne efterhånden er blevet afvandet og bragt under dyrkning, medens til gengæld arealer af ringe bonitet er beplantet med nåletræ. Afgrøderne på markerne er dog i dag langt mere varierede, end de var dengang. Størst er ændringerne for græsningens landets vedkommende. De udstrakte overdrev i Galø og Undløse er efter nogle menneskealdres dyrkningsforsøg atter opgivet og udgør nu betydelige nåleskovsområder og er således ikke egentlig landbrugsjord mere.

Tilbage i denne redegørelse er kun at drage mulige slutninger om lag 3's opståen. At det ikke kan være artificielt udlagt på en gang er allerede påpeget ud fra pollenspektrene. De talrige fund af knappe nåle gennem hele laget ville også være vidnesbyrd om en højst besynderlig iblanding i et gulvmateriale. Pollenforekomsten og materialets finhed taler for, at det hovedsagelig er en æolisk aflejring, d.v.s. støv, der i tidens løb har hobet sig op på kampestensgulvet.

De papirtynde, kalkholdige slirer skyldes formentlig »drys« fra hvidtede vægge og hvælvninger til visse årstider. At selve gulvfladen skulle være hvidtet med regelmæssige mellemrum er en mulighed, men den støttes ikke af den iagttagelse, at der erkendes en lagvis opbygning i flere af de små kalkskæl.

Den mulighed, at lag 3 eller dele af dette er aflejret under et tidligere bræddegulv, derved at støv og snavs er drysset gennem revner mellem gulvbrædderne, er særdeles tænkelig, men før der foreligger konkrete iagttagelser, der støtter denne antagelse, må man forestille sig, at støvlaget gennem ret lange tidsrum har været et virkeligt »ganglag«.

Man må dog ikke regne med, at lag 3, således som det er overleveret til os, er en kontinuerlig dannelse. Udrømninger og rensninger i tidens løb kan ikke udelukkes, idet rengøringsmani også i hine tider periodevis kan have grebet myndigheder og menighed. Hvor lidt eller hvor meget af lag 3 der f.eks. er fjernet før gruslaget (lag 2) blev påført, ved vi heller intet om.

Laboratoriearbejdet i forbindelse med denne beskedne gulvundersøgelse i Søndersted kirke har taget 53 arbejdstimer. Man kan måske synes, at denne arbejdsydelse kun har givet ret pauvre og lidet bindende resultater, men nogen ny viden er dog vundet. Et ikke uvæsentligt resultat er påvisningen af at udover de sædvanlige stratigrafiske og fundmæssige oplysninger, der kan hentes fra en sådan udgravning, kan en analyse af selve jordlagene yderligere bidrage til forståelsen og tolkningen af objektet. Det må derfor håbes, at yngre kræfter med naturvidenskabelig specialviden i fremtiden vil interessere sig for et samarbejde med middelalderarkæologer og historikere om disse problemer, således »at det fælles udbytte kunne blive desto større.«

Bilag B.

Pollenliste – Søndersted kirke

Lag 3a = Prøve I; Lag 3b = Prøve II og Lag 3c = Prøve III
 Talværdierne er i % af $\Sigma 1$ (Summen af pollen fra træer og buske).

	Pr.I	Pr.II	Pr.III
1. Pollen af træer og buske			
Abies alba Mill. – Ædelgran	0.24	–	0.24
Alnus glutinosa (L.) Gaertn. – El	30	29	23
Betula sp. – Birk	12	16	14
Carpinus betulus L. – Avnbøg	0.48	0.48	–
Corylus avellana L. – Hassel	20	18	22
Crataegus sp. – Hvidtjørn	–	0.97	0.49
Fagus silvatica L. – Bøg	12	9.7	16
Fraxinus excelsior L. – Ask	0.96	–	–
Pinus silvestris L. – Skovfyr	12	8.2	7.3
Quercus sp. – Eg	15	14	17
Salix sp. – Pil	–	0.48	–
Sambucus nigra L. – Hyld	0.48	0.48	0.97
Sorbus aucuparia L. – Røn	0.48	–	–
Tilia cordata Mill. – Lind	1.4	2.9	2.4
Ulmus sp. – Elm	0.96	0.48	1.5
$\Sigma 1$. Summen af pollen fra træer og buske = beregningssum	206.5	208.5	207
2. Pollen af urteagtige blomsterplanter (incl. Lyng)			
Achillea type – Røllike type	26	41	18
Anemone sp. – Anemone	0.48	–	0.49
Arctium sp. – Burre	9.6	1.4	0.49
Artemisia sp. – Bynke	11	11	8.7
Bupleurum sp. – Hareøre	0.48	–	–
Calluna vulgaris (L.) Hull – Hedelyng	6.2	14	6.8
Caltha palustris L. – Engkabbeleje	11	8.7	6.3
Campanula sp. – Klokkeblomst	0.48	0.48	–
Caryophyllaceae – Nellikfamilien	2.4	1.9	1.5
Centaurea cyanus L. – Kornblomst	2.9	3.4	2.4
Chelidonium majus L. – Svaleurt	0.96	1.9	–
Chenopodiaceae – Salturtfamilien	1.9	2.4	2.4
Cruciferae – Korsblomstrede	2.4	2.9	4.9
Cyperaceae – Halvgræsser	12	11	12
Dianthus sp. – Nellik	–	–	0.49
Euphorbia sp. – Vortemælk	0.48	–	–

Fagopyrum esculentum Moench – Boghvede	5.3	1.4	1.9
Filipendula cfr. ulmaria (L.) Maxim. – Mjødurt	0.48	0.48	0.49
Galium sp. – Snerre	3.3	2.4	2.4
Gramineae – Græsser	138	87	127
Humulus lupulus L. – Humle	0.48	–	0.97
Hypericum – Perikum	–	–	1.9
Leguminosae – Ærteblomstrede	1.4	–	0.49
Liguliflorae – Kurvblomster, tungekronede	11	11	13
Linum usitatissimum L. – Almindelig Hør	0.48	–	–
Malva sp. – Katost	–	0.48	–
Mentha sp. – Mynte	9.1	5.3	2.9
Odontites sp. – Rødtop	–	–	0.49
Papaver sp. – Valmue	–	0.48	–
Plantago lanceolata L. – Lancet-Vejbred	14	13	11
Plantago major L. – Kæmper	3.8	0.97	3.9
Polygonum aviculara type – Vej-Pileurt	10	5.8	5.8
Polygonum persicaria L. – Ferskenbladet Pileurt	0.96	–	–
Potentilla sp. – Potentil	0.96	0.97	0.49
Ranunculaceae – Ranunkler	14	3.9	6.3
Rhinanthus-type – Skjaller-type	0.48	–	–
Rosaceae – Rosenfamilien	–	0.97	–
Rumex sp. – Skræppe	0.48	–	1.5
Rumex acetosa L./acetosella L. – Syre el. Rødknæ	23	7.2	9.2
Scrophulariaceae – Maskeblomstrede	1.9	0.48	–
Secale cereale L. – Rug	100	29	36
Solanum nigrum (L.) Mill. – Sort Natskygge	–	–	0.49
Spergula arvensis L. – Spergel	–	0.48	–
Succisa pratensis Moench – Djævelsbid	0.96	0.48	1.5
Thalictrum sp. – Frøstjerne	0.48	–	–
Trifolium sp. – Kløver	–	0.97	1.5
Tubuliflorae sp. – Kurvblomster, rørkronede	4.3	5.3	15
Typha latifolia L. – Bredbladet Dunhammer	0.60	0.60	0.49
Umbelliferae – Skærmblomster	1.4	1.9	0.97
Urtica sp. – Brændenælde	1.4	0.48	5.8
Σ 2. Summen af urteagtige blomsterplanter (incl. Lyng)	916.25	577.25	651
3. Ubestemmeligt pollen	Pr.I	Pr.II	Pr.III
a.i.d. (ubestemmeligt p.gr.a. destruktion)	6.7	3.9	4.7
a.i.p. (ubestemmeligt p.gr.a. foldning)	9.6	7.7	8.0
a.i.l. (ubestemmeligt p.gr.a. skjult beliggenhed)	7.2	2.4	5.2
Σ 3. Ubestemmeligt pollen	49	29	38
Σ Pollen (1 + 2 + 3)	1173.75	813.25	895.5

4. (Sporer, Algekolonier o.a.)	Pr.I	Pr.II	Pr.III
Lycopodium selago L. – Otteradet Ulvefod	–	–	0.49
Ophioglossum vulgatum L. – Slangetunge	–	0.97	–
Polypodiaceae – Bregner af Engelsød-familien	15	12	20
Pteridium aquilinum (L.) Kuhn – Ørnebregne	2.4	0.48	0.97
Rudolphisporis sp. – tertiær Spore, secundær	0.48	0.48	–
Sphagnum sp. – Tørvemos	2.9	1.9	1.9
Botryococcus Braunii Kützing – Grønalgekoloni	0.48	0.48	0.49
Pediastrum sp. – Grønalgekoloni	–	0.48	1.5
»Hystrix« – marin organisme, secundær	0.96	0.48	2.9
Anthrax – mikroskopisk trækulstøv	×	×	×
Σ 4. (Sporer, Algekolonier o.a.)	46	36	59

Sept. 1975. Sv.J./KG

Bilag C

Undersøgelse af knogler fra Søndersted Kirke

Knogler modtaget til bestemmelse fra dr. Svend Jørgensen 1975.

- 7 Tamsvin? *Sus domesticus*. Midtstykke af ribben.
- 14 Får, *Ovis aries*. Ribben.
- 23 Tamgås, *Anser anser domesticus*. Del af ribben.
- 24 Tamgås, *Anser anser domesticus*. Nedre halvdel af skinneben.
Tamsvin, *Sus domesticus*. Hvirvel.
- 25 Tamgås, *Anser anser domesticus*. Coracoid.
- 30 Tamgås, *Anser anser domesticus*. Hvirvel.

41 Får, *Ovis aries*. Hvirvel.

Tamsvin, *Sus domesticus*. Spoleben og albueben.

42 Karuds, *Carassius carassius*. Hvirvel.

Tamgås, *Anser anser domesticus*. Ribben. Lægben.

Får, *Ovis aries*? To hvirvelepifyser.

46 Karuds, *Carassius carassius*. Tre hvirvler.

Tamgås, *Anser anser domesticus*. Lårben.

Får, *Ovis aries*. Hvirvel.

Tamsvin, *Sus domesticus*. Tåled fra biklov.

49 Tamsvin, *Sus domesticus*. Hvirvel.

Knoglerne må givetvis stamme fra måltidsrester, på en del af knoglerne ses således hug- og snitspor, for eksempel på hvirvlen nr. 41 ses tværtappene at være afhuggede. Gåseknoglerne (der utvivlsomt repræsenterer ét individ) ses ligeledes at bære præg af, at være pillet rene for kød.

Hvorledes knoglerne til slut er havnet i kirken, er naturligvis ikke muligt at afgøre, men kan måske skyldes at rotter har slæbt dem hertil. Det kan nævnes, at der kendes lignende fund fra flere andre kirker (f.eks. Ramløse og Hornslet), hvor sådanne måltidsresters optræden er forklaret på samme måde, imellem knoglerne fra Ramløse kirke fandt man endda dele af et rotteskelet.

2.10.1975.

Knud Rosenlund.

150 knappenåle i 6 m² kirkegulv!

af Birgitte Bruun Jørgensen

Ved udgravningen af de ca. 6 m² af gulvet foran kvindedøren i Søndersted Kirke blev der ved harpning med 0,5 cm sold samt in situ gjort fund af ikke mindre end 151 hele knappenåle i alle mulige størrelser. Der fandtes også 4 halve uden hoved og 3 halve med hoved; endvidere blev der fundet 3 meget rustne nålehalvdele uden hoved og 2 halve med hoved, disse sidste kan muligvis være jernnåle¹.

Dette vældige fundmateriale kunne ikke undlade at fremkalde en række spørgsmål – et »hvad er det?« – et »hvor gamle?« – og endelig »hvorfor?«

Det første spørgsmål besvaredes umiddelbart med, at det var knappenåle, hvorefter en registrering fandt sted.

De 151 nåle blev opmålt med en skydelære. Nogle af nålene var selvfølgelig meget bøjede, så her kunne længden ikke måles, men det blev gjort på de øvrige, og på alle nåle blev tykkelsen og hovedets diameter målt; målingerne viste at tykkelsen varierede fra 0,07 cm til 0,14 cm og hoveddiameter mellem 0,12 cm og 0,32 cm. Den største nål havde målene: længde: 4,13 cm; tykkelse: 0,14 cm og hoveddiameter: 0,32 cm. Den mindste af de fundne nåle havde målene: længde: 1,79 cm; tykkelse: 0,07 cm og hoveddiameter: 0,15 cm (fig. 1.).

En sådan opmåling kan også vise, hvor skør en knappenål kan være, for ved undersøgelsen knækkede den ene nål, desværre.

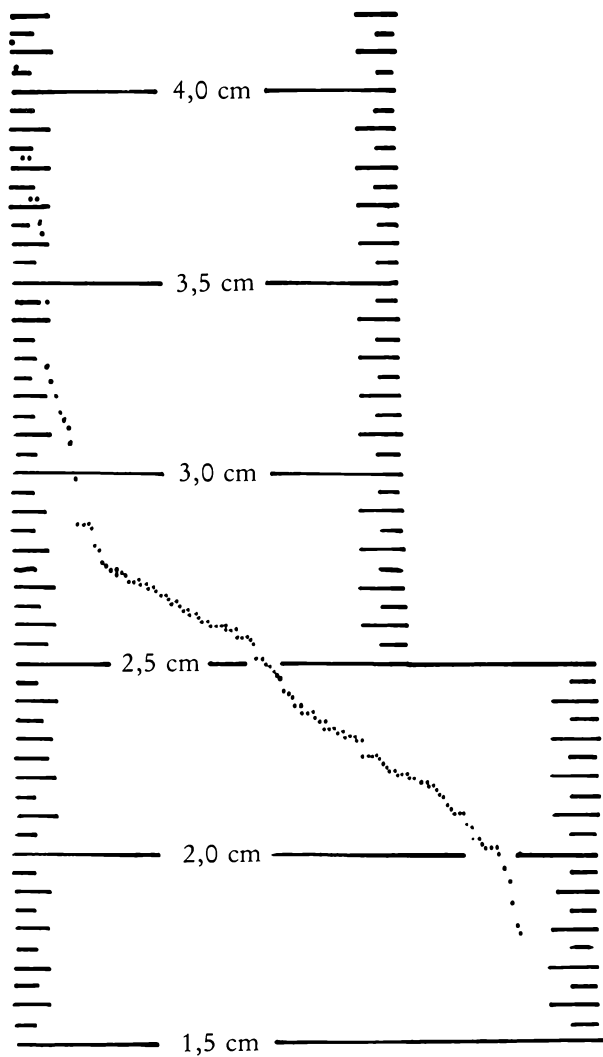
Efter opmålingen kunne det være interessant, at se hvorledes fordelingen var efter størrelse. Således indførtes nålenes længde på millimeterpapir i størrelsesforholdet 10:1 (kurve I), hvor der blev begyndt med de største. Udfra denne første kurve fremstilledes en fordelingskurve (kurve II), hvor længde-invertallerne er på 0,1 cm og regnet sådan, at en nål med længden 2,00 cm er anbragt i intervallet 1,9-2,0. På denne kurve begyndtes der, i modsætning til den første, med de korteste nåle og sluttedes med de længste.

Ifølge fordelingskurven lå den største koncentration af nåle i størrelsen 2,1-2,8 cm, med et antal varierende fra 13 til 16 i de enkelte intervaller, dog var antallet af nåle i gruppen 2,4-2,5 cm kun 8. Jeg antager dog, at det må være et tilfælde, at der er så relativt få i denne gruppe.

Fordelingskurven kunne vise en tendens til, at nålene delte sig i tre grupper, A: de små fra 1,7 cm til 2,9 cm, B: en mellemgruppe 2,9-3,3 cm og C: de store nåle 3,6-4,2 cm. Som sammenligningsgrundlag kan nævnes, at en knappenål anno 1977 måler 3,0 cm, når det drejer sig om standardstørrelse, for vi har jo nu de små nåle, som vel hovedsagelig anvendes i blomsterforretninger. Men ved betragtning af kurve I sås det for det første, at det var vanskeligt at placere

KURVE I

Opmåling af knappenåle ved BBJ.

Kurve I Grafisk billede af knappenålene. (Tegning Birgitte Bruun Jørgensen).

»nålen 2,99 cm«, da den i længde varierede 0,09 cm fra den »nederste« i B og, at den varierede 0,12 cm fra den »øverste« i A, den blev imidlertid til sidst placeret i B. For det andet, var differencen mellem A og B kun på 0,12 cm, mens forskellen mellem største og mindste nål i A var på 1,20 cm. Det ses ud fra de to kurver, at det faktisk er uhyre vanskeligt at inddele nålene i forskellige typer efter længde – det er selvfølgelig muligt, at tale om store og små nåle, men selv disse udtryk bliver let lidt flydende.

At opstille en typologi efter tykkelse og længde har absolut også sine begrænsninger. Jeg har taget et par stikprøver, som viser, at selv om der f.eks. er tre nåle af samme længde, kan de alle godt være af forskellig tykkelse. Dette forhold hænger selvfølgelig sammen med fremstillingsmåden for knappenåle. Nålene blev, i al den tid nåle var håndgjorte, lavet af lange metaltråde, der blev klippet i passende længde. Og som følge heraf kan en lang og en kort nål godt have samme tykkelse; imidlertid vil i de fleste tilfælde den lange nål dog være noget tykkere – lange, tykke nåle har jo den fordel frem for lange, tynde, at de ikke så let knækker.

Hovedet på nålene blev lavet på den måde, at en tynd tråd vikledes to gange om den ene ende af skaftet, hvorefter en klat loddetin anbragtes i den øverste ende af nålen ². (Fig. 2 og fig. 3). Nålene blev oftest lavet af meget kobberholdig messing, hvilket også kendetegner de i Søndersted fundne nåle, hvoraf nogle iøvrigt blev fortin-nede, og enkelte endnu er helt blanke.

Efter udførelsen af denne opmåling melder spørgsmålet sig om dennes anvendelighed til datering af nålene. Ud fra laboratorieanaly-sen af prøverne fra lag 3 – »kirkestøv« (se side 73 ff) kan den ældst bevarede del af lag 3a siges at være fra omkring 1500 eller tidligere. Nederst i lag 3a fandtes en halv knappenål, midt i lag 3b fandtes en bøjet knappenål, og nederst i lag 3c lå en hel knappenål (fig 4). Disse tre nåle er alle af den mindste type. I gruslaget over »kirkestøvlaget« blev der fundet en Christian den IV mønt fra 1625. Selv om denne naturligvis kan være tabt langt senere, er det dog rimeligt, at antage, at »kirkestøvlaget« må ligge mellem ca. 1500 og ca. 1625, og deraf følger, at de tre små nåle også må henføres til dette tidsrum. Andre af nålene kan ikke umiddelbart dateres; men på Nationalmuseets 3.

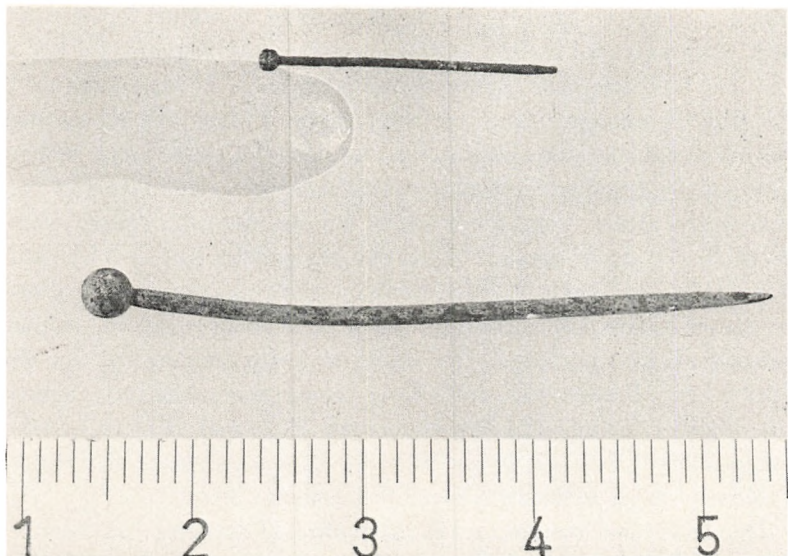

fig. 1. Fundets største og mindste nål, henholdsvis 4,13 cm og 1,79 cm lang. På den midste nål ses tydeligt, at hovedet er dannet ved at omvikle tråd to gange. Nat. mus. D 1659/1975 (Foto Richard Frederiksen).

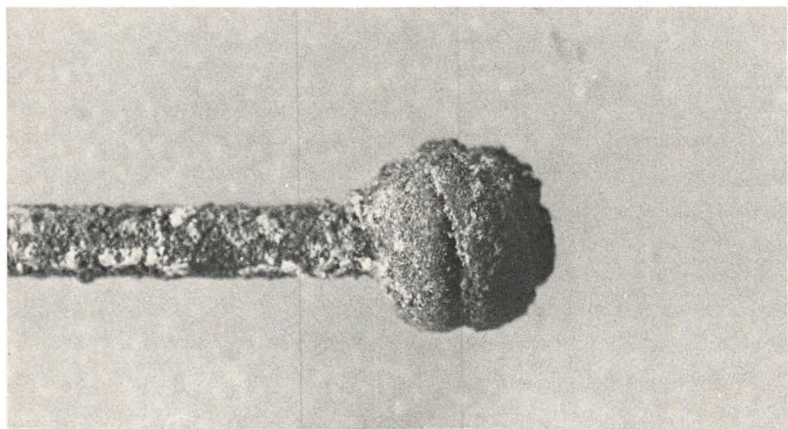

fig. 2. Nærbillede af hovedet på den største nål i gruppe B. Nålen er meget forvitret, men hovedets karakter ses tydeligt. Nat. mus. D 1659/1975 (Foto Richard Frederiksen).

afdeling findes en samling på 255 nåle samlet af arkivar E. Marquard, efter hvis død i 1950 samlingen overgik til Rigsarkivet, der i oktober 1950 afleverede den til Nationalmuseet³. E. Marquard har i Rigsarkivet udtaget nålene fra akter, hvor de har udfyldt samme funktion som nutidens kontorclips; hvorfor det skulle være muligt at foretage en samlet datering af nål og aktstykke. Selvfølgelig er det ikke givet, at den pågældende nål er anbragt dér umiddelbart efter affattelsen af det tilhørende aktstykke, og endelig kan en ældre nål naturligvis være anvendt. Men det kan sandsynliggøres, at også reformationstidens kontorister har villet have orden i sagerne, og at knappenålene, som følge heraf ikke har henligget lang tid, før de kom i brug. Således kan det anføres, at der i rentemesterregnskab for udgifter 1632/33 Fol 284 under den 27. januar 1633 er en udgiftspost på 3 Rdl. 12 Sk for 30 breve knappenåle købt af Kristen Pedersen (tjener i Danske Kancelli) til kongens brug⁴.

Den ældste nål stammer fra et aktstykke i Havnsborg Arkiv fra 7. maj 1545, nålen er 2,3 cm lang og har en hoveddiameter på 0,2 cm. Den længste fandtes i et Klædekammerregnskab fra 1556 og målte 5,2 cm, hovedets diameter var 0,3 cm. Den mindste nål, hvis længde er 1,2 cm og hvis hoveddiameter er 0,1 cm kommer fra Københavns Universitet og er fra 1841⁵. Selv om den største nål findes mellem de ældste, og den mindste hører til blandt de yngste håndlavede nåle, er det derfor ikke ensbetydende med, at de store nåle altid er ældst og omvendt. For ved nærmere eftersyn af samtlige 255 nåle ses det, at der også senere optræder store nåle og tidligt små. At små forekommer tidligt, fremgår jo netop af fundet fra Søndersted. En sammenfatning af dette må blive, at store og små nåle har eksisteret samtidig, og at datering ud fra størrelse altid vil være vanskelig.

Men også fremstillingen af knappenåle blev selvfølgelig industrialiseret, og hermed blev de fuldstændig ensartede indenfor typer. Fra »Bilag til Regnskab 2.halvåret 1881-82«⁶, også for samlingen på Nationalmuseets 3. afdeling, findes tre fine fortinnede nåle, hvis længde er 2,8 cm, og hvor hovedet er en udhamret fortsættelse af skaftet.

Efter at have forsøgt nålene dateret, er det nærliggende og spændende at komme ind på, hvordan de 151 knappenåle egentlig er hav-

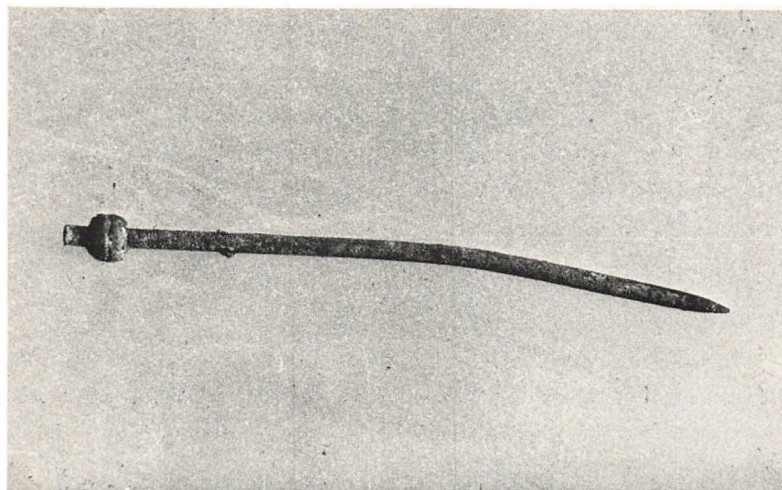

fig. 3. På denne nål er hovedet gledet lidt ned, det viser, at de to viklinger danner en ring, der skulle holdes fast i den ene ende af skaftet med loddetin, som her er væk. Nat. mus. D 1659/1975. (Foto Richard Frederiksen).

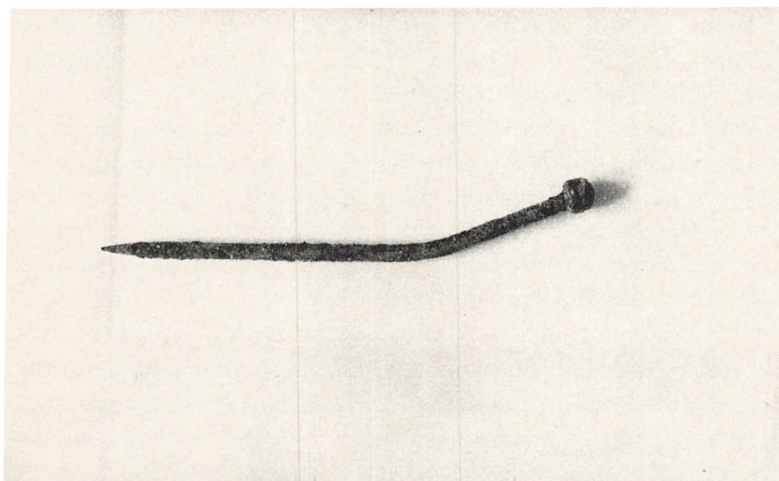

fig. 4. Nålen blev fundet nederst i lag 3c og er, som det fremgår af målestokken mindre end 2,0 cm. Nat. mus. D 1658/1975. (Foto Richard Frederiksen).

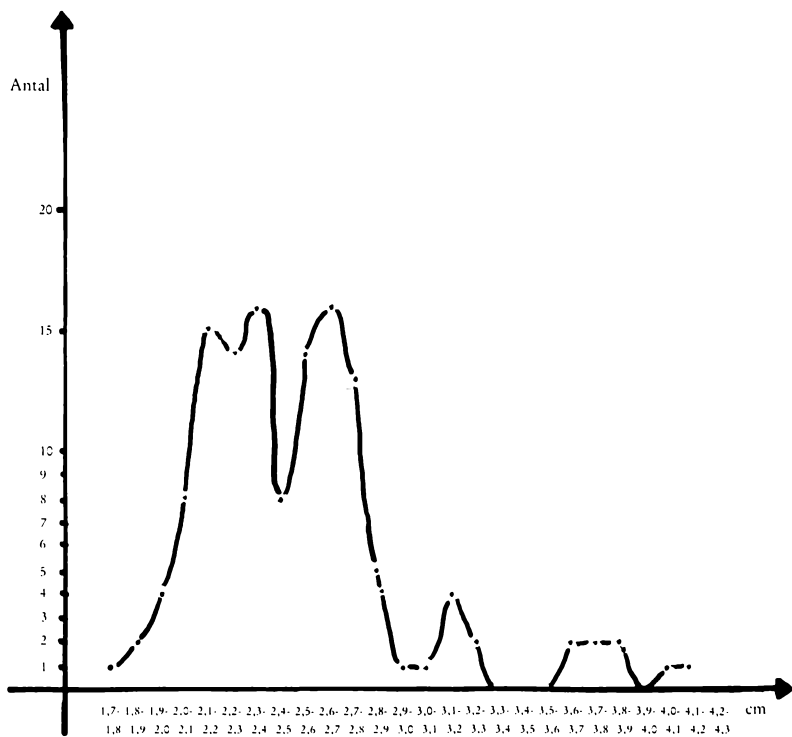
net i gulvet foran kvindedøren i Søndersted kirke. Det skal i denne forbindelse nævnes, at der ved udgravningen i 1960 i mandssiden i kirken ingen nåle fandtes. Dette kan dog skyldes, at soldet dengang var grovere og opmærksomheden derfor ikke hæftedes ved disse små tingester; endelig kan det skyldes, at der slet ingen nåle fandtes i mandssiden – altså at nålene står i intim forbindelse med kvinden og hendes klædedragt.

Det er jo kendt, at nåle – nærmest i form af de sikkerhedsnålelignende fibulaer – har været anvendt af både mænd og kvinder i forbindelse med dragten lige siden bronzealderen⁷.

Ved udgravninger af grave har man også fra Nationalmuseets 2. afdeling fundet knappenåle⁸, hvilket vil sige, at i hvert fald det tøj folk gravlagdes i, har været hæftet sammen med nåle. På 3. afdeling oplyses det, at det jo er kendt, at man satte tøj sammen med nåle, så det så ud lige som på epitafier⁹. Af skriftlige vidnesbyrd fra slutningen af det 16. årh. har vi Hvesing Gildeskraa, hvis manende tekst lyder: »Ingen må heller tage knappenåle af pigernes trøje eller nålepude og siden stikke i skæmtvis i bagen eller andet steds«¹⁰. Sophus Birket Smith har henført den udgivne gildeskraa til et håndskrift fra slutningen af det 16. årh., som muligvis er en nyere bearbejdelse af et endnu ældre håndskrift. Hans bedømmelse af skriftet er, at bestemmelserne har en ren formel karakter, der foreskriver deltagerne i selve gildelagene visse ydre regler for opførsel; men at reglernes alvorlige tone ikke er nær så rigoristisk ment, men ligeså meget beregnet på at fremkalde lystighed, som på at sætte grænser for den¹¹. Ser vi på dette i forbindelse med knappenålene, rykker det ikke ved den kendsgerning, at trøjerne i 1500-tallet har været sammenholdt af nåle, det uanset om det har været meningen, at karlene eller andre ikke måtte stikke pigerne med nålene fra trøjen eller det måske netop har skabt moro under en eller anden form for festivitas.

I forbindelse med langt yngre dragter, som kvindedragter fra slutningen af 1700-tallet og godt ind i 1800-tallet nævnes også knappenåle. Som eksempel kan nævnes Christian Olsen, der skriver om minder fra sine forældres og sit eget hjem, og J.S. Møller, der har beskrevet folkedragter fra Nordvestsjælland. Begge omtaler, at det trekantede tørklæde, som kvinderne havde over skuldrene, holdtes

KURVE II

Kurve II Fordelingskurve for knappenålene med hensyn til længde. Som det ses, er koncentrationen af nåle størst i intervallet 2,1 cm – 2,8 cm. (Tegning Birgitte Bruun Jørgensen).

henholdsvis fast/sammen af knappenåle¹². I et andet værk, hvor J.S. Møller bl.a. beskæftiger sig med bryllupsskikke, skriver han: »Flet-tebånd ... anbragtes foran Brudenakken bag Rynkebåndene fra Øre til Øre, hvor de fæstedes med Knappenaale«¹³. Også Ellen Andersen, der har behandlet danske bønders klædedragt beskæftiger sig selvfølgelig nogle steder med knappenåle, f.eks.: »Lin er et rektangulært tøjstykke anbragt under huen, hvor det fæstedes sammen med nåle i nakken, bindebånd findes aldrig«¹⁴. Et andet sted omtaler hun den skik, at danske bondepiger, når de var udendørs, bar et såkaldt øjneklæde for ikke at blive solbrændte. Det var ikke pænt, hvis en pige havde en gyldenbrun hud – jo hvidere, jo bedre; om dette øjneklæde siger Ellen Andersen, at det i 1700-årene beskrives som trekantet og med indbøjede snipper, og at det blev holdt fast på huen med knappenåle¹⁵. At lin og øjneklæde har været fæstnet til huer, ses også på disse. På en del huer kan man på sidernes forkant se huller, der har en tydelig »indgang« og »udgang«, og derfor ikke kan være mærker efter sting, der ville have to »indgange«. Yderligere kan anføres et citat: »I 1830-1840'erne kunne man hænge tørklædet uden på dragten fæstet med en nål i halsen«¹⁶. Under et billede i samme bog står: »Ung pige fra Amager med fletter omvundet med røde bånd og besat med knappenåle, fra 1880'erne. Privat-eje«¹⁷. De sidste mange eksempler viser blot, at knappenålen langt op i tiden har været anvendt i klædedragts almindelige brug, og at det derfor er meget sandsynligt, at man også i tiden mellem ca. 1600 og ca. 1800 har brugt nålene i forbindelse med den færdige dragt.

Den undren, der først er helt naturlig, når de 151 knappenåle findes i kirkegulvet, kan nu meget let ændres til et »selvfølgelig«, for hvad er mere naturligt, end at kvinderne, når de er kommet ind i kirken har rettet på trøje eller hovedtøj. Som følge heraf er der røget en nål i ny og næ, og ingen har bukket sig for at tage den op fra gulvet, hvor den måske også har gemt sig i noget støv.

Noter

Jeg takker personalet på Nationalmuseets 2. og 3. afdeling mange gange for uvurderlig hjælp i forbindelse med undersøgelsen af knappenålene.

- ¹ Jerntråde anvendtes ofte til sørgenåle. Salmonsens Konversations Leksikon 2. udg. Bd. XIV, København 1923, s. 187.
- ² Salmonsens Konversations Leksikon 2. udg. Bd. XIV, København 1923, s. 187.
- ³ Oplysningerne stammer fra omslaget til de 255 nåle. Reg. nr. nat. mus. 1226-1950.
- ⁴ Meddelt af Orlogskaptajn Holck. Står opført på samme slags blade, som knappenålene er opsat på. Sandsynligvis skrevet af E. Marquard. Reg. nr. nat. mus. 1226-1950.
- ⁵ Reg. nr. nat. mus. 1226-1950. Opmålingen er foretaget af forfatteren.
- ⁶ Reg. nr. nat. mus. 1226-1950.
- ⁷ Elisabeth Munksgaard, Oldtidsdragten, København 1974, s. 67 og s. 79.
- ⁸ Jeg takker museumsass. Birgit Als for denne oplysning.
- ⁹ Jeg takker personale på Nat. mus. 3. afdeling for velvillig bistand.
- ¹⁰ Soph. Birket Smith, Hvessing Gildeskraa, Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Litteraturhistorie, Bd. III, København 1867-68, s. 224 f.
- ¹¹ Soph. Birket Smith, Hvessing Gildeskraa, Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Litteraturhistorie, Bd. III, København 1867-68, s. 224 f.
- ¹² Christian Olsen, Fra mine forældres og mit eget Hjem, Slægtsminder og Folkeminder I, Fra Holbæk Amt 1922, s. 63 og J.S. Møller, Folkedragten i Nordvestsjælland, Danmarks Folkeminder nr. 34, København 1926, s. 96 og s. 149.
- ¹³ J.S. Møller, Fester og Højtider i gamle dage I, 1928, s. 152.
- ¹⁴ Ellen Andersen, Danske bønders klædedragt, København 1960, s. 30.
- ¹⁵ Danske bønders klædedragt, s. 33.
- ¹⁶ Danske bønders klædedragt, s. 68.
- ¹⁷ Danske bønders klædedragt, s. 83, fig. 59.

Udvalg af litteratur om Holbæk Amt 1976

ved Ellen Frydendahl

Fortegnelsen omfatter bøger optaget i »Dansk Bogfortegnelse 1976« samt artikler optaget i »Dansk Tidsskrift Index 1976«. Avisartikler og årsskrifter fra skoler og institutioner er ikke medtaget.

Amtet i almindelighed

Aner, Ekkehard

Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen. Von Ekkehard Aner und Karl Kersten. Herausgegeben von dem dänischen Nationalmuseum in København und dem Schleswig-Holsteinischen Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Schleswig.

Band 2: Holbæk, Sorø und Præstø Amter. Kbh. 1976. 8 + 208 sider. 182 tavler, illustreret.

Bilag: Karte der Bodenarten Dänemarks.

Gravesen, Palle

Foreløbig oversigt over botaniske lokaliteter. Udgivet af Miljøministeriets Fredningsstyrelse i samarbejde med Dansk botanisk Forening. Kbh. 1976. 377 sider, illustreret.

Bind 1: Sjælland.

Landsarkivet for Nørrejylland

Danske landkommuner 1842-1970. Fortegnelse over kommuner under dansk landkommunal lovgivning. Med omlægninger og nyere grænseændringer. Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland ved Harry Christensen. Viborg 1976. 134 sider.

Side 28-33: Holbæk Amtsrådskreds.

Richardt, Joachim Ferdinand

Prospekter af danske herregårde. Genudgivne af Flemming Jerk og Barbara Marcus-Møller. Med forord af Palle Lauring. Kbh. 1976. 2 bind, illustreret.

Tidligere: 1. udgave med tekst af T.A. Becker og C.E. Secher. Kbh. 1844-68. 20 bind.

Bind 1: Den sjællandske øgruppe.

Sondrup, Knud

Forkarlen på Vestsjælland (Interview med H.K. Brinth). (Danmarks Amtsråd, årgang 6 (1975/76), nr. 9, side 2-4, illustreret).

Vestsjællands Amtskommune

Camping – en registrering og planlægning af campingsektoren. Sorø 1976. 174 sider, illustreret + 1 kort.

Vestsjællands Amtskommune

Regionplanlægning. Sorø 1975-

Den amtskommunale virksomhed og amtsrådets sektorplanlægning. Redegørelse i henhold til § 10, stk. 2, i lov om lands- og regionplanlægning. 1975. 36 sider, illustreret.

Kommunernes dispositionsplanlægning, fredningsplanlægningen og byudviklingsudvalgenes planlægning. Redegørelse i henhold til § 11, stk. 1, i lov om lands- og regionplanlægning. 1975. 58 sider, illustreret.

Kortbilag: 2 kort.

De kommunale oplæg. Fredningsplanudvalgets oplæg. Samling af oplæg i henhold til § 10, stk. 1, i lov om lands- og regionplanlægning. 1976. 224 sider (flere pagineringer), illustreret.

Mål og muligheder. Oplæg til debat om grundlaget for alternative skitser. 1976. 61 sider, illustreret.

Serviceforsyningen i byer under 3.000 indbyggere. En undersøgelse udarbejdet af Københavns Universitets Geografiske Institut. 1976. 45 sider, illustreret.

Alternative skitser. Et oplæg til debat. Grundlag for offentlighedsfasen i henhold til § 12 i lov om lands- og regionplanlægning. 1977. 96 sider, illustreret.

Vestsjællands Museumsråd

Museer i Vestsjælland. Redaktion: J.L. Østergaard Christensen. Slagelse 1976. 32 sider, illustreret.

Enkelte lokaliteter

Bjergsted

Jensen, N.

Landsbyen for 75 år siden. Omkring Bjergsted. (Jul i Kalundborg og Omegn, årgang 39, side 27-29, illustreret).

Bregninge

Ebbesen, Klaus

En pottemager fra stenalderen (Tragtbæger, keramik fra jættestue, Olstrupgård, Bregninge Sogn). (Fra Holbæk Amt, årgang 68 (1975), side 15-20, illustreret).

Gørlev

Bernhardtsen, Torben B.

En omvendt og distal flække-høvlskraber af særlig høj karat (fra Ertebølle-boplads ved Aagaard, Gørlev Sogn). (Fra Holbæk Amt, årgang 68 (1975), side 11-14, illustreret).

Holbæk

Holbæk Kommune.

Dispositionsplan 1975. Udarbejdet for Holbæk Byråds Planudvalg af arkitektfirmaet Skaarup og Jespersen i samarbejde med Stadsingeniørens Kontor. Holbæk 1976. 115 sider, illustreret + 2 bilag.

Høng

Plum, Ole-Chr. M.

Høng-Tølløse Jernbane 1901-1976. Tølløse 1976. 158 sider, illustreret.

Kalundborg

Byens skorstene (Skorstensfejmester H. Fischer, Kalundborg). (Jul i Kalundborg og Omegn, årgang 39, side 18-20 illustreret).

Gottlob, Henry

Skibbrogade – min barndoms gade. (Jul i Kalundborg og Omegn, årgang 39, side 3-5, illustreret). Fortsættes.

Udstillingsåret 1898. (Jul i Kalundborg og Omegn, årgang 39, side 33-35, illustreret).

Nr. Asmindrup

Thrane, Henrik

Nyt fra et dunkelt afsnit af Odsherreds fortid (Gruber fra førromersk jernalder, Harehøj og Nygård, Nr. Asmindrup Sogn). (Fra Holbæk Amt, årgang 68 (1975), side 21-40, illustreret).

Røsnæs

Prior, D.B.

Coastal landslide morphology at Røsnæs, Denmark. Af D.B. Prior og R.M. Eve. (Geografisk Tidsskrift, bind 74 (1975), side 12-20, illustreret). Dansk resumé.

Sejersø

Asbirk, Sten

En analyse af ynglefuglefaunaens sammensætning på Sejersø. (Dansk Ornithologisk Forenings Tidsskrift, årgang 70, nr. 1/2, side 63-69, illustreret). Engelsk resumé.

Frederiksen, Anders V. Kaare

Familierekonstitution. En modelstudie over befolkningsforholdene i Sejerø sogn 1663-1813 = Family reconstitution. A model study of population trends in Sejerø parish 1663-1813. Kbh. 1976. 176 sider, illustreret. (Publikation. Københavns Universitet. Demografisk afdeling. Statistisk institut. Nr. 1).

Lange, Johan

Ejendommen »Kristtjørnen« på Sejerø (Kristtorn-lunden). (Fra Kvangård til Humlekule, nr. 5 (1975), side 42-51, illustreret).

Nielsen, Rasmus

Sejerø Sogns historie. 2. oplag. Kalundborg 1976. 319 sider & 1 kort.
Tidligere: 1. udgave 1923.

Wichmann, Erik

Et dansk øsamfund. Fotografier: Hanne Lilliebjerg. Tegninger: Hanne Lilliebjerg og Erik Wichmann. Kbh. 1976. 48 sider, illustreret.
Om Sejerø. – Hertil findes lydasserie.

Tølløse

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen

Træk af herregården Tølløse's historie. (Fra Holbæk Amt, årgang 68 (1975), side 41-62, illustreret).

Plum, Ole-Chr. M.

Høng-Tølløse Jernbane 1901-1976. Tølløse 1976. 158 sider, illustreret.

Personalhistorie

Beck, Vilhelm (1829-1901).

Lausten, Martin Schwarz

Vilh. Beck og N.L. Feilberg (Brevveksling i Nicolaj Laurentius Feilbergs arkiv).
(Kirkehistoriske Samlinger 1976, side 182-189).

Jensen, Karoline (f. 1897).

Jensen, Karoline

Jomfru Jensens erindringer. Redigeret af Elisabeth Rasmussen. Kbh. 1976. 278 sider.

Stub, Bernt Andersen (1688-1762).

Halling, A.

Bernt Andersen Stub – borgmester i Kalundborg. (Jul i Kalundborg og Omegn, årgang 39, side 25-26, illustreret).

HISTORISK SAMFUND 1975-76

Fortsat fra årbogen 1975

Den 14. november 1975 afholdtes ekstraordinær generalforsamling, hvor kontingentet hævedes fra 20 til 40 kr.

Professor Axel Stensberg holdt foredrag om »Valbygaardudgravningerne«.

Om efteråret fejrede »Holbæk Amts Sparekasse« sit 150 års jubilæum ved bl.a. at udsende et stort værk »Guld fra Nordvestsjælland«, redigeret af stud. mag. Mogens Schou Jørgensen, og sende det som gave til Historisk Samfunds personlige medlemmer.

Ved årsmødet 5. april 1976 takkede formanden, kammerherre I. Estrup, »Holbæk Amts Sparekasse« for den store gave. Museumsinspektør Tage Christiansen holdt foredrag om »Landsbykirken som historisk kilde«.

Årets udflugt gik til Selsø og Jægerspris.

HISTORISK SAMFUNDS STYRELSE

Godsejer, kammerherre I. Estrup, Kongsdal, formand.

Godsejer Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig, Eriksholm.

Studiektor Trolle H. Bagger, Kalundborg.

Antikvar, cand. mag. J.L. Østergaard Christensen, Holbæk.

Ingeniør Søren Gregersen, Skamlebæk.

Stud. mag. Mogens Schou Jørgensen, Nykøbing.

Sognepræst O. Bruun Jørgensen, Undløse.

Sparekassedirektør, cand. polit. K.G. Kaaber, Holbæk.

Gårdejer Børge Geert Olsen, Kelleklinte.

Landinspektør S. Rud-Petersen, Nykøbing.

REGNSKAB FOR ÅRET 1976

Driftsregnskab:

Indtægt:

Tilskud:		
fra stat, amt og kommuner	4.850,00 kr.	
fra pengeinstitutter	800,00 kr.	5.650,00 kr.
Kontingenter (incl. porto)		20.538,50 kr.
Salg fra lager		4.141,60 kr.
Renteindtægter		473,97 kr.
Diverse		13.456,50 kr.
Underskud		<u>1.297,14 kr.</u>
		45.557,71 kr.

Udgift:

Årbogens fremstilling		
Trykningsudgifter m.v.	14.937,35 kr.	
Årbogens udsendelse	3.723,00 kr.	
Honorarer	4.811,46 kr.	23.471,81 kr.
Møder og udflugter		1.076,50 kr.
Tryksager og porto		6.106,20 kr.
Diverse		<u>14.903,20 kr.</u>
		45.557,71 kr.

Status pr. 31/12 1976:

Aktiver:

Indestående i sparekasser	9.507,67 kr.
Indestående på postgiro	501,59 kr.
Kontant beholdning	1.122,70 kr.
Lagerbeholdning	<u>1,00 kr.</u>
	11.132,96 kr.

Passiver:

Formue, saldo pr. 1/1 1976	12.430,10 kr.
÷ underskud ifølge driftsregnskab	<u>1.297,14 kr.</u>
	11.132,96 kr.

Regnskabet er dateret Holbæk, den 24/1 1977, underskrevet
sign.: *J.L. Østergaard Christensen.*

Regnskabet er forsynet med følgende revisionspåtegning:
Ovenstående regnskab for tiden 1/1 1976 til 31/12 1976 er dags dato revideret af
undertegnede valgte revisorer.

Beholdninger pr. 31/12 1976 i sparekasser, på girokonto og kontant er kontrolleret at
være:

Indestående i Holbæk Amts Sparekasse nr. 211-02-18802	5.352,31 kr.
Indestående i Sparekassen SDS, nr. 530-02-54618	4.155,36 kr.
Indestående på girokonto nr. 9052607	501,59 kr.
Kontant beholdning	1.122,70 kr.
Lagerbeholdning opført med	1,00 kr.

I alt 11.132,96 kr.

I regnskabets diversekonti er indeholdt versurposter på 13.219,50 kr.

Driftsunderskuddet er $45.557,71 \div 44.260,57 = 1.297,14$ kr.

Bilagene er kontrolleret og intet fundet at indvende.

Holbæk, den 3.3.1977.

sign.: *Knud P. Danø.*

sign.: *Gunner Christiansen.*

BØGER TIL SALG

*De anførte priser gælder for Historisk Samfunds medlemmer og sub-
skribenter.*

Årbøger »Fra Holbæk Amt« (1907 ff):

Årgangene 1907-08, 1910-12, 1919, 1922, 1924-33,

1935-43 og 1946-73

à 30,00 kr.

Årgangene 1974 ff

à 40,00 kr.

Andre publikationer:

H.V. Clausen: »Fra Holbæk Amt – topografisk-

historiske Skildringer«, 2. udgave, 1-6 hefte

40,00 kr.

J.S. Møller: »Fester og Højtider«, 2 bind, 1055 s. 60,00 kr.

J.P. Jensen: »Holbæk Amts Valgkredse og deres valgte Mænd 1848-1918« (Ruds Vedby og Svinningekredsene), 236 s. 5,00 kr.

J.C. Jessen: »Løve Herreds Skolehistorie indtil ca. 1850«, 120 s. 5,00 kr.

Otto Smith: »En dansk Købstadshavns Historie« (Holbæk), 130 s. 25,00 kr.

»Bronzealderens Billedkunst«, red. af O. Bruun Jørgensen og M. Schou Jørgensen. Udgivet i forbindelse med helleristningsudstilling 1972. 112 s. 20,00 kr.

Minna Holm Kragelund og Ingeborg Christmas-Møller: »Litteratur om Lammefjorden«, 20 s., 1973 5,00 kr.

I kommission:

»Guld fra Nordvestsjælland«, red. af M. Schou Jørgensen. Udgivet af Holbæk Amts Sparekasse 1975. Med bidrag af P.V. Glob, Thorkild Ramskou, Mogens Schou Jørgensen, Ulla Lund Hansen, Kirsten Bendixen, Fritze Lindahl og Iørn Piø. 248 s. 300,00 kr.

Ekspedition:

Historisk Samfund for Holbæk Amt
v/antikvar, cand. mag. J.L. Østergaard Christensen
Museet for Holbæk og Omegn
Klosterstræde 14-16
4300 Holbæk
Telefon (03) 43 23 53
Postgirokonto 9 05 26 07.

REGISTER

I. Personnavne

Andersen, Ellen, museumsinspektør, 92

Bjerre, A.H., 25

Bloch, Carl, maler, 35 f

Bruun Niels, præst, 31

de Bruyn, Abraham, kobberstikker, 38

Busch, A.H., orgelbygger, 39

Dyrelund, Maren Christens Datter, 30

Dyrelund, Niels Christophersen, kirkeværge, 30

Eller, Poul, museumsinspektør, dr. phil., 70

Elswing, Niels, fotograf, 27

Engberg, præst, 21

Falch, Caroline, gift Suhr, 21

Frederiksen, Richard, fotograf, 67 ff.

Groth, Thorvald, arkitekt, 46

Hansen, Anders, 31

Hansen, Heinrich, maler, 25

Heilesen, Karl, maler, 28

Herholdt, Johan Daniel, arkitekt, 24 ff.

Holm, Hans I., arkitekt, 23

Holsøe, N.P.C., arkitekt, 21 ff.

Husted, Gunnar Fabricius, orgelbygger, 39

Isbrand, Johan, sølvsmed, 32

Jacobsen, I.C., brygger, 35

Jonge, Nikolaj, 67

Jørgensen, Birgitte Bruun, 70, 83 f.

Jørgensen, Christ., kirkeværge, 34

Jørgensen, Marie-Louise,

museumsinspektør, 21 ff.

Jørgensen, Ove Bruun, sognepræst,
Jørgensen, Svend,
museumsinspektør, dr. phil., 53 ff.

Kegge, Oluf, klokkestøber, 42

Kjølstrup, J.N.N., sølvsmed, 32

Krog, Oluf, billedskærer, 34

Kaaber, K.G., sparekassedirektør,
cand. polit., 68 ff.

Larsen, Bertram, urmager, 41

Lundsgaard, K.K.K., øjenlæge, 67 f

van Manders, Karel, maler, 67

Marquard, E., arkivar, 88

Meldahl, Ferdinand, 25

Møllerup, H.A., højesteretsassessor,

Monies, David, maler, 25

Munksgaard, Elisabeth,
museumsinspektør, 7 ff.

Müller, Henrik, rentemester, 42

Møller, J.S., læge, forfatter, 90

Møller-Jensen, Jens, dekorationsmal

Niels Datter, Karen, 29

Nielsen, Christen, 29

Nyrop, Martin, arkitekt, 29

Næbo, Christian, gardein, 32

Olsen, Christian, 90

d'Origny, M.A., herredsfoged, 25

Pauli, Johannes, klokkestøber, 42

Pedersen, Christopher, præst, 34

Peters, C., billedhugger, 25

Pøhl, Ida, gift Suhr, 31

Rosenlund, Knud, 70 f., 82 f.
Rung, L., tysk arkitekt, 24

Schwartz, I.A., kunstdrejer, 25
Skov, Erik, museumsinspektør, 70
Smith, Sophus Birket, 90
Suhr, Carl Emil, præst, 25
Suhr, Caroline, f. Falch, 21
Suhr, Frederik, købmand, 31
Suhr, Ida, f. Pøhl, 31
Suhr, Johannes Theodores, etatsraad, 21
Suhr, Ole Bernt, købmand, 25

Tausen, Hans, biskop, 67
Thorkilgaard, Ole, øjenlæge, 68 ff.
Thorvaldsen, Bertel, billedhugger, 34
Tobiesen, F.C.H.E., departementschef, 25
Trap, J.P., forfatter, 25
Tues Datter, Anna, 31
Tvede, Gotfred, arkitekt, 29

Wibroe, Carl, brygger, 24

II. Stednavne

Bonderup, 21
Borre, Østfold, 13
Borrie kapel, Ystad, 48
Bregnebjerg, 76
Butterup Kirke, 47

Duesminde, 17

Emmauskirken, Diakonissestiftelsen, 23

Gislev Kirke, Skåne, 47
Gnezdovo, 12
Gokstad, 13
Grandløse Kirke, 47
Gumløse Kirke, Skåne, 47
Gurreby Kirke, 47

Havnsborg, 88
Hedeby, 14
Helsingør rådhus, 24
Hon, 10 f.
Hvessing, 90

Kvanløse Kirke, 48

Mandemarke, 17

Nebbelunde Kirke, 47

Ordrup Kirke, 23
Oseberg, 13

Rangby, Åland, 14

Sejrø, 12
Skarpa Alby, 10
Snoldelev Kirke, 74
Sundby Kirke, Amager, 23
Syvendeskov, 76
Sønder Jernløse Kirke, 31, 48
Søndersted Kirke, 53 ff.

Terslev, 12
Tirsted Kirke, 47
Tissø, 7 f.

Ugerløse Kirke, 21
Undløse Kirke, 34, 69
Universitetsbiblioteket, København, 24

Vedebjerg, 76
Vester Vedsted, 11 f.
Vor Frue Kirke, København, 34
Vä, Mariekirke, Skåne, 47
Værne, 14
Værsløv Kirke, 48

Östra Herrestad, 14

Åstrup Kirke, 47